

Никола Пантелић

наслеђе

и

Савременост

*чачански
и горњемилановачки
крај*

НИКОЛА ПАНТЕЛИЋ, етнолог, рођен у Сарајеву 1930. године. Ради у Етнографском институту САНУ. Дужи низ година радио је у Етнографском музеју у Београду где је припремио више изложби. Водио је и води значајне истраживачке пројекте. Уредник је више етнолошких издања. Написао је преко стотину стручних и научних радова из музеологије, народне материјалне културе, друштвеног живота, обичаја, религије и уметности. Значајни су му чланци и студије о сељачкој породици, свадбеним обичајима, накиту, надгробним споменицима, па „Српски митолошки речник“ (са Ш. Кулишићем и П. Ж. Петровићем) и „Народна уметност Југославије“.

Издвојено из књиге НАСЛЕЂЕ И САВРЕМЕНОСТ

ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ У СЕЛИМА ЧАЧАНСКОГ И ГОРЊОМИЛАОВАЧКОГ КРАЈА

Издавао Јован Јовановић
Београд - Библиографски институт

Уредник: Јован Јовановић
Издато у склопу књиге
ИСТОРИЈА СЕЛИМА ЧАЧАНСКОГ
И ГОРЊОМИЛАОВАЧКОГ КРАЈА

Београд - Библиографски институт

Издато у склопу књиге
Библиографски институт, САНУ
Београд, 1991.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕНТОНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
Посебна издања књига 35

Уредник
Никола Пантелић

Рецензенти:
Обрен Благојевић
Петар Влаховић
Мирјана Прошић-Дворнић

Ликовна опрема
Миодраг Вартабедијан – Варта

UDC 316.356.2:316.334.55:392(497.11)

НИКОЛА ПАНТЕЛИЋ

НАСЛЕЂЕ И САВРЕМЕНОСТ

ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ
У СЕЛИМА ЧАЧАНСКОГ
И ГОРЊОМИЛНОВАЧКОГ КРАЈА

Београд, 1991.

Издавач

Етнографски институт САНУ

Београд, 1991.

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ETNHOGRAPHICAL INSTITUTE

NIKOLA PANTELIĆ

VILLAGE SOCIAL LIFE IN THE REGIONS OF ČAČAK
AND GORNJI MILANOVAC

Секретар уредништва
Марија Ђокић

Лектор
Лепосава Жунич

Коректор
Олгица Јарковић

ISBN 86-7587-007-8

Тираж: 1000 примерака

Штампа: ДИГП „Прогресс“ – Ниш

Примљено на седници Одељења друштвених наука Српске академије наука и уметности, 9. априла 1991 на основу реферата академика Обрене Благојевића.

Штампано уз учешће средстава Републичког фонда науке Србије

САДРЖАЈ

Предговор	VII-IX
---------------------	--------

I

СЕЛО, СРОДСТВО, БРАК И ПОРОДИЦА У СЕЛИМА ОПШТИНА ЧАЧАК И ГОРЊИ МИЛНОВАЦ

Увод	1
Село	7
Сродство	28
Брак и брачни односи	38
Домазетство	46
Ванбрачни односи и други облици брака	53
Породица	56
Права и дужности чланова породице	86
Деоба задруге, породице	96
Традиција и савременост	101

II

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ

Девовање – момковање	105
Проводацилук	106
Просидба	112
Припреме за свадбу	114
Позивање сватова	118
Сватови и сватовски часници	121
Свадба	122
Окупљање сватова	128
Одлазак по невесту	128
Сватови код невесте	130
Венчање	131
Увођење невесте у нови дом и свадбена гозба	134
Свођење младенца	135
Други дан свадбе	141
Долазак родбине	143
Трећи дан свадбе	145
Повратак	146
Свадбени обичаји у случајевима отмице и домазетског брака	147
Резиме	147
	155

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

ПРЕДГОВОР

Овај рад део је пројекта Етнолошка истраживања Чачанског краја (општине Чачак, Горњи Милановац и Лучани), која је започео Етнографски музеј у Београду 1985. године, заједно са Народним музејом из Чачка, а од 1986. године организацију рада преузео је Етнографски институт Српске академије наука и уметности. Истраживања су трајала до 1990. године, уз финансијску помоћ Заједнице науке Чачак - Краљево. Највећи део теренских испитивања је завршен, предстоје још само нека допунска истраживања. Овим пројектом желело се испитати, описати и објаснити главне етничке и етнолошке одлике становништва омеђеног подручја. Резултати истраживања имају важан културно-историјски и друштвени значај за испитивање општине, а надамо се да ће, такође, имати стручну и научну вредност. Могућ ће се користити за етнолошка и друга научна истраживања, али и у образовним и васпитним процесима, друштвеном планирању, изради комуналних и привредних планова итд. *

* Свесрдно захваљујем на сарадњи и помоћи Лидији Јоветић, етнологу, која је непосредно на терену испитивала и прикупила велики део грађе, као и Рајку Голубовићу, студенту етнологије, који је радио у неколико села у Такову Грађу су прикупљали по упутствима и припрем ћеном упитнику, али је њихов допринос чиста значајан. Захваљујем и свим ћудима у селима и градовима Чачку и Горњем Милановцу који су нас госто ћубиво примали и несебично нам помагали, давали обавештења, одговарали на многа наша питања и због тога се често одвајали од својих свакодневних обавеза и послова, а све са же ћом да нам омогуће што потпуније и што боље истраживање.

Садржај истраживања је традиционална народна култура у другој половини XIX века, њени извори и трансформације у XX веку на територијама општина Чачак, Гојњи Милановац и Лучани, као делу јединственог подручја југозападне и централне Србије, на којем су се у одређеним природно-географским условима укристали различити друштвени, привредни и културни токови и утицаји. Истраживања су обухватила антропогеографске одлике, потекло, састав и кретање становништва, затим традиционалне облике привређивања (по ћопривреда, занати, домаћа падиност, допунски облици привреде и друго) и њихово трансформисање, следе народна исхрана и прелазак на савремену кухину, народно градитељство и организација стамбеног и привредног простора, народна ношња, друштвени живот, обичаји, веровања и народна знања, облици народног уметничког стваралаштва и изражавања. У свим радовима биће обухватаћена трансформација и нестајање облика традиционалне, патријархалне културе.

У оваквом обиму и истовремено, подручје чачанског краја, до сада није било систематски испитивано. Предузимана су од краја XIX века и антропогеографска и поједина етнолошка истраживања предеоних целина као Драгачева, Љубићских села, Такова. Поред тога, што су ова истраживања обављена у различито време она не обухватају толико теме нити такво пространство као наш пројекат. Најиеловитије је испитано Таково што је учинио Миленко Филиповић 50-их година нашег века. Испитивање су и поједине теме на целом или ширем подручју као што су, на пример, надгробни споменици (Радојко Николић, Камена књига предака). Постоје и многи други радови који садрже значајну грађу и пружају важне податке за стуцију*. Релативно мало је објављено етнолошких радова у другој половини XX века зато што и није било организованијих истраживања, изузимајући Драгачево где је нешто више предузимано. Динамичан друштвени и привредни развитак у току XX века изазвао је многобројне промене у народном животу и култури. Те промене, као и претходно стање, било је нужно непосредно истражити на

* р. Божовић, Прилог етнолошкој библиографији чачанског краја, Зборник радова народног музеја XIV, Чачак 1984.

терену, а сарадници су то учинили преко интервјуа, анкетом и непосредним посматрањем, уз друге уобичајене поступинке за овакве научноистраживачке радове.

Резултати истраживања објављују се у Зборнику народног музеја у Чачку и као посебна издања. У току су настојања да се сви резултати обједине и објаве у једној посебној публикацији

I

СЕЛО, СРОДСТВО, БРАК И ПОРОДИЦА У СЕЛИМА ОПШТИНА ЧАЧАК И ГОРЊИ МИЛНОВАЦ

УВОД

Предмет овог рада су резултати истраживања традиционалних облика друштвеног живота у савременом селу у општинама Чачак и Горњи Милановац. Испитивано је село као друштвена заједница, затим сродство, брак и породица. У ствари, испитивани су промене и нестање старијих облика друштвене структуре, њихово трајање, односно учешће и утицај на савремени социјални живот и културу.

Села у општинама Чачак и Горњи Милановац, у којима су обављена истраживања, од 1985. до 1989. године у антропогеографском и етнографском смислу не припадају јединственој предеоној целини, али зато свакако широј области западне Србије у којој преовлађује досељеничко динарско становништво. Подручје испитивања обухвата неколико предеоних целина или делова неких целина (Таково, део Качара, Љубићска села, села у Овчарско-кабларској клисури, трнавска села, део Драгачева...). Зато се може говорити о многим заједничким одликама друштвеног живота и установа на целој испитиваној територији. Разумљиво, јављају се и неке мање различитости локалног карактера које су наслеђене и последица су порекла и састава становништва, бржих односно споријих промена у привредном и друштвеном развоју па се одражавају на односе међу људима и на стање институција у неким селима. Изградња привредних објеката у граду и селима, запошљавање у индустрији и другим делатностима,

јавно и масовно саобраћање, наука, техника и технологија све непосредније утичу на промене састава сеоскох заједница и начина њиховог живота, живота у породици и изван ње Велики удео у тим променама имала је политика. Живот сеоских заједница, породице и појединца мења се или се променио у целини и брзо. Истовремено, уочавају се и тежњи за очувањем макар само неких малих сегмената и традиционалног начина живљења, нарочито код старијих житеља. То се више огледа у обичајима и култовима, па и у неким друштвеним односима. Насупрот томе, изразито је настојање већине свих на усвајању промена у материјалној производњи, стицању добара, квалитету и култури станововања и живота уопште колико то дозвољавају објективне околности. Ти процеси одражавају се на свест ћуди са одређеним последицама, али они их нису увек свесни и не схватају их истовремено са њиховим догађањем, већ после одређеног времена, кад је могућно уочити разлике упоређивањем некадашњег стања, вредности, погледа на свет и понашања. То се види и у односима између старијих и млађих нараштаја и њиховом поимању дате стварности. Многи доживљавају измене као нешто изван њих, сматрају да њихов културни образац упркос свему остаје исти, а да се све друго око њих мења. Део тога огледа се у тежњи за испољавањем етничких и националних обележја, као и у симболичким поступцима, за које се сматра да представљају „право“ наслеђе и његове корене. Тиме се често жели постићи изједначавање са широм етничком и националном заједницом; тако и ово утиче на глобалне промене и губљење специфичних прелеоних традиција.

Истичемо да су ранија истраживања показала, а то потврђују и управо завршена, да је у овом крају скоро јединствено српско становништво, углавном потомци досељеника из Црне Горе, Херцеговине, Старог Влаха и Босне, а у новије време има доста досељеника са Сјеничко-пештерске висоравни и из Косова и Метохије. Много мање је оних који своје порекло воде из других крајева, као и стариначког становништва. Врло је мали број припадника других етноса, углавном у Чачку и Горњем Милановцу, значи у градским насељима, а незнatan број Рома и неких појединачних припадника других народа има у неким селима. Досељеничко становништво претежно је динарске метанастазичке струје и доселило се у ове крајеве у XVIII и XIX веку. Мали је процент оних

који су се доселили у XVII веку или можда и пре тог времена.¹ Миграције током XX века до 1940. године незнатно су утицале на мењање структуре становништва, док се то не би могло рећи за новија кретања, нарочито у току последње две деценије овога века. И данас има досељавања из традиционалних праваца, преко Сјенице и Старог Влаха, али и из Косова и Метохије. Веома су значајна одсељавања, а на трансформацију села као друштвене заједнице и на друштвени живот у њој посебно утичу дневне, недељне и друге миграције због рада и образовања на релацији село – град – село. Савремене саобраћајнице и друга средства за комуницирање, услови становаша у новоподигнутим кућама у селу и у приградским насељима, образовање и квалификованост за послове у великој су смањили некадашње разлике између становника села и града, сељака и грађанина.

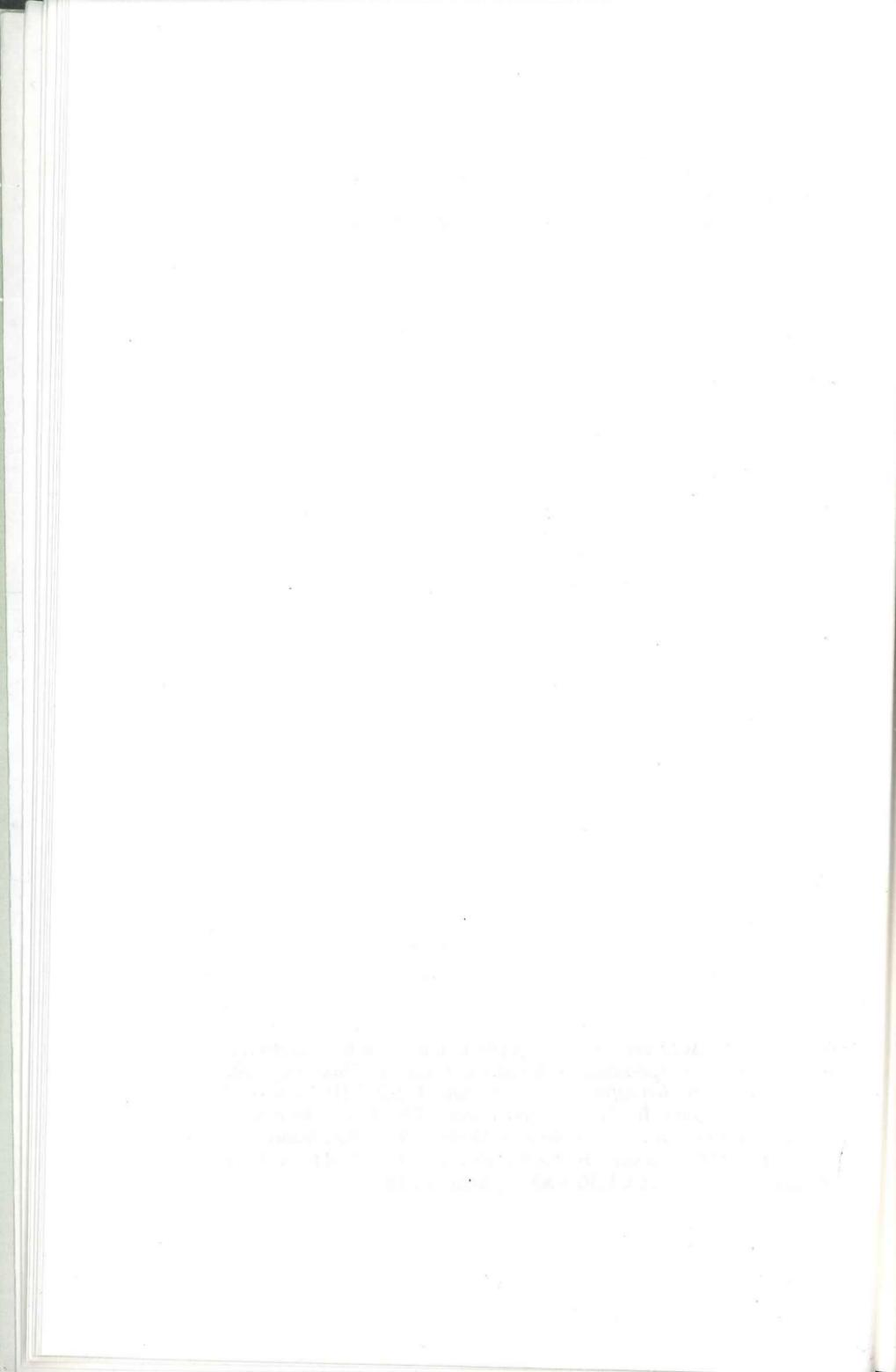
И поред тога што се на испитиваној територији и у широј области догађају промене у саставу становништва, етничка композиција ипак остаје доста уједначена, а са њом и народна култура у изменјеном облику. Још увек има сачуваних неких облика или елемената традиционалног друштвено-живота и установа. Исто тако, има мањих разлика између поједињих села и делова испитиваног подручја, што произлази из састава становништва и привредно-географских фактора, а што је и иначе одлика сељачког друштва. Разлике у култури, животу и обичајима су, уопште речено, мале. Очituju се у говору; сачувани су, на пример, неки облици

1 „На западу од рудничког развоја етничка композиција становништва је, дакле, углавном једноставна: динарска метанастазичка струја толико преовлађује да се друге према њој губе“. Јован Џвић и ћ, *Балканско полуострво*, Београд 1966, 176. На истом месту наглашава да је у овим крајевима само 10 до 15% старијачког становништва. Упоредити и истраживања: Р. Илић, *Љубићска села*, Српски етнографски зборник (СЕЗб) књ. V, Београд 1903, 25 и даље; М. Ракић, *Качер*, СЕЗб књ. VI, Београд 1905, 749, 772-777; М. С. Филиповић, *Таково*, СЕЗб књ. LXXV, Београд 1960, 53 и даље; исти, *Таковци*, СЕЗб књ. LXXXI, Београд 1972, 5-11. То потврђују и нова испитивања која је обавио Р. Маринковић у селима и околини Чачка за овај пројекат а детаљично су објављена у Зборнику народног музеја у Чачку, видећи свеске XVI-XIX.

ијекавског наречја, затим постоје неке разлике у области духовне културе, као и брачних и породичних односа, о чemu ће у овом раду бити говора. И, најзад, одређене специфичности се мање или више уочавају у сачуваним објектима материјалне културе, пре свега између села која су се претежно бавила сточарством (брдска) и оних у долини, земљорадничких. Сада су знатно уочљивије генерацијске разлике. Млађи нараштаји настоје да потпуно прихвате савремени начин живота и понашања који долази из урбаних средина. Ипак, многи, самим тим што живе, расту и васпитавају се у породици у селу, много више него грађани, знају за традиционалне облике друштвене организације и обичаја. Старији, међутим, чувају и одржавају или се само сећају наследства, што се одражава у њиховом начину живота, понашања и исказима. Неке разлике могу се уочити између старијег становништва и нових досељеника који доносе своје навике и облике културе, али их делимично напуштају или, боље речено, прилагођавају и уједначавају са новом средином Утицаји техничко-технолошке цивилизације веома су снажни и разлике ће још више нестајати и долазиће до општег уједначавања у ширем простору. Али, после тога, на основу онога што се дешава у развијенијим друштвима, претпостављамо да ће се све чешће тражити извори и корени порекла као ъудске потребе за исказивањем сопствене и локалноетничке посебности, односно припадности роду и завичају. То се већ унеколико може запазити у настојањима одржавања породичних скупова о празницима и у време одмора, у реконструкцији или поновном одржавању неких обичаја који су били заборављени, као и у истицању неких локалних и општијих симбола, нарочито у свечаним приликама. Тако, поново се облаче неки делови одеће (народне), оживљавају се и ревалоризују старије фолклорне творевине. Природно, породични скупови, обичаји и остали симболични поступци, у новим условима су често доста измењени у садржају и функцији, без обзира на жеље, поводе и исказе, па и сличности са некадашњим скуповима. Најзад, испитивања села као друштвене заједнице, неких друштвено-правних установа и обичаја друштвеног окупљања због рада и забаве, затим сродства, брака и породице показују да постоје многе подударности са резултатима ранијих истраживача народног живота и обичаја у западној Србији, што значи да смо били на добром

трагу и да постоји одређени континуитет трајања наслеђа. За овај рад су била посебно значајне антропогеографске и етнолошке расправе и студије које се односе управо на подручје данашњих општина Чачак и Горњи Милановац.²

-
2. Уз поменута дела видети и: Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, антропогеографска проучавања, СЕЗб IV, Београд 1902; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, СЕЗб VIII, Београд 1907; К. Јовановић, *Горње Драгачево*, СЕЗб XI, Београд 1911; Б. Милојевић, *Рађевина и Јадар*, СЕЗб XX, Београд 1913; М. Драгић, *Гружа*, СЕЗб XXI, Београд 1921; Љ. Павловић, *Ужиичка Јрна гора*, СЕЗб XXXIV, Београд 1925.

СЕЛО

Традиционалне функције села као друштвене заједнице постоје и данас у трансформисаном облику, утрађене у савремени живот. Највише их је сачувано у свести људи као убеђење да још увек егзистирају, а у ствари су више сећање, односно оно што би по исказима требало да буде, али каткада се испољавају и као постојећа стварност. Природно, много шта је у основи исто и непромењено.

Сеоска насеља у општинама Чачак и Горњи Милановац припадала су старовлашком типу разбијених и мање згуснутих насеља шумадијске врсте.³ Кнез Милош Обреновић покушао је да промени изглед насеља издавши наредбу о збијању и ушоравању разбијених села, правдајући то угледањем на развијеније земље Европе. Већ исте године, међутим, морао је да повуче наредбу која је наишла на велики отпор становништва јер није одговарала његовим навикама становљања, породичној организацији и привредној производњи.⁴ Ипак, процес мењања изгледа неких села траје већ више од сто година услед друштвено-политичких и економских токова и потреба. Тако, више села у свом средишњем делу постепено добија изглед урбанизованог центра,⁵ а нека, у новије време, мењају општи изглед сасељавањем и градњом савремених кућа. У неколико села промене су убрзане после

³ Ј. Цвијић, н. д., 264; Р. Илић, н. д., 14; М. Ракић, н. д., 749; М. С. Филиповић, Таково, 55 и даље.

⁴ Т. Р. Борђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе Кнеза Милоша (1815–1839)*, СЕЗБ XXXVII, Београд 1926, 589.

⁵ Ј. Цвијић, н. д., 267; М. С. Филиповић, Таково, 57; Н. Пешић – Максимовић, *Споменичке вредности сеоских центара у Србији*, Београд 1984, 9, 30 и даље, 139–140.

1950. године, посебно у приградским селима, у селима у која је ушло ткиво града и у селима на магистралним путевима, као и тамо где су касније изграђена нека индустријска и друга постројења. Урбанизовани делови села (макар у неким својим одликама) настају око сеоских центара које често називају в а р о ш и ц а, а ређе – центар села. Разбијени делови насеља или, пак, цело село, и данас су претежно на странама и побрђу, а збијенија и нека већ ушорена – у долини Западне Мораве, Такову и поред главних путева.⁶ Доста је изражено настојање за подизањем куће и пресељавање у близину важнијих саобраћајница. Због тога је све више села или њихових делова који добијају изглед издужених, разсучених насеља друмског типа. То је раније било мање уобичајено јер су многа села била удаљена од путева и са разбацаним групама кућа на доста великом пространству. Наравно да то има значаја и за сеоске друштвене односе а простице из одређених стремљења за променама у начину живота. Међутим, то истовремено не значи да су међусобне везе чвршће и односи у свему плодотворнији.

*

*

*

Село је стално насеље групе породица, а сачињавају га куће за становање, привредне и друге зграде и уређаји потребни домаћинствима, зграде јавних и других установа ако их има (школа, месна канцеларија, трговине, занатске и друге радње, здравствена или ветеринарска станица, црква, индустријско или неко друго постројење) и гробља. Село има омеђену територију (сеоски атар) коју чине обрадиве површине, ливаде, паšњаци, шуме и друга добра. Већина села састоји се од заселака или крајева,⁷ који се углавном и данас распознају, мада је на снази нова подела на рејоне, каткад потпуно административно утврђена. У крајевима пре-тејко су биле груписане куће једне издељене породице кроз више генерација.⁸ Та подела и родовски карактер заселака

6 Ј. Цвијић, исто; М. С. Филиповић, *Таково*, 52–53; М. Ракић, н. д., 747

7 Р. Илић, н. д., 15; М. Ракић, н. д., 750–751

8 Ј. Цвијић, н. д., 265–268; видети и Р. Илић, н. д., 16; М. Ракић, н. д., 752.

постепено се губи, нарочито у селима која су унеколико променила локацију сасељавањем у долину или око пута. Варошице у имају већа села. То је, као што је већ поменуто, средиште јавног и привредног живота села, где се раније обично налазила општина а данас месна канцеларија, школа, продавница(е), кафана, занатске радионице, понедељак и црква, а у новије време и задружни дом или дом културе. Осим тога, ту је више или мање кућа сеоских житеља и, као по правилу, то је најзгуснутији део села.⁹

У последње две деценије, углавном приградска села и села ближа градовима индустријским и другим привредним постројењима знатно су увећана механичким прираштајем становништва, док се у нешто удаљенијим селима по правилу број житеља смањује или стагнира. У неким селима се и мањи број домаћинства бави само пољопривредном производњом. У већини су мешовита домаћинства у погледу прихода, наиме пољопривредно-радничко-службеничка. У некима има више породица које се не баве пољопривредном производњом за тржиште, посебно ако се не узму у обзир и оне које гаје неке културе у врту и на површинама које могу дати толико приноса да се углавном задовоље потребе домаћинства и можда дела породице настањеног у граду. Такви износе врло мало вишкова на тржиште. Уочавају се облици кооперације делова шире породице (рођака) у селу и граду, као да и даље постоји облик предвођене задруге, само са већом аутономијом развојених породица, о чему ће још бити говора.

Иначе, појам село може имати двојако значење. Каже се „идем у село“ кад се враћа са каквог пута, из града или другог села својој кући. Али, исто тако рећи ће се „идем у село“ и кад се полази од куће у варошице у селу – сеоски центар, ако се већ не одреди тачно где се одлази, на пример у месну канцеларију, продавницу... То значи да се појмом село одређује насеље, место живљења, територија која припада селу (атар), али се означава и средиште и коме се одвија и део друштвеног живота и задовољавају заједничке потребе.

Преображај савременог села убрзано тече упркос свим кризама. Од родовске, друштвено-економске и територијалне

9. М С. Филиповић, *Варошице по селима*, Гласник Географског друштва XXIX, Београд 1949, 55–57; исти, *Таково*, 57

заједнице претвара се у друштвено-територијалну заједницу пољопривредних, робних произвођача или у насеље пољопривредних произвођача, индустријских и других радника. Села са претежно старажким домаћинствима или ће се ревитализовати или постепено одумрети. Значи да се ти процеси одвијају на штету оних у којима је све мање радно активних становника, а повећава се број старажких домаћинстава због одласка, односно пресељавања радно способних и млађих људи у насеља запослења или школовања. Значајна су и дневна кретања запослених и школске омладине између места рада и школовања, особито у близини градских насеља. На измене традиционалног села, његових друштвених и других функција, опште изгледа насеља итд. у односу на то какво је село било у XIX и првим деценијама XX века утичу политика и економија, средства јавних и масовних комуникација, индустријска роба, формирање потрошачких потреба и навика, васпитање и образовање и друго. Ипак, неки старији облици преживљавају и прилагођавају се савременим друштвеним односима и потребама људи. Грађа прикупљена овим истраживањима мислимо да илуструје и потврђује уочене процесе и стање промена, садржај и начин на који се у извесној мери одржавају традиционална култура и односи у савременом селу.

* * *

Теочин је „разбацано“ село са више заселака, у којима претежно живе припадници једне издељене фамилије. Центар села или, како га називају, варошица је онај део у коме су јавне установе, продавница и дом културе.¹⁰ Назив села неки доводе у везу са глаголом точити (точити пиће). Према подацима казивача, становништво је динарског порекла, већином из Црне Горе. Последњих деценија сеоске девојке се радије удају за момке у граду. Зато се доводе невесте из удаћенијих, динарских крајева, најрадије из Херцеговине и Црне Горе. Тако је недавно, око 1980. године, доведена једна девојка из Иванграда. Памте да је постојао сеоски кош у који се прикупљао кукуруз за помоћ сиромашним породи-

10. М. С. Филиповић, Таково, 167

цама. Свако домаћинство морало је приложити годишње око 90 kg кукуруза по пунолетној мушкиј глави. Породице које нису имале мушкараца нису ни давале кукуруз за сеоски кош.

Разбијеног типа је и село *Горњи Бранетићи*,¹¹ које чине засеоци по брдима око Доњих Бранетића. Некада су, по казивању, једно село чинили Горњи и Доњи Бранетићи и Озрем. У ствари, то су била три засеока. По предању, село је добило име по одбрамби од Турака. Турци су се припремали да нападну село, због чега је дошло до узнемирености међу житељима. Мушкарци су се окупили и казали женама: „Не бојте се док вас бране тићи“. Сељани из Горњих Бранетића називају Доње Бранетиће варошица јер су тамо концентрисане јавне установе. Становници су претежно прелоком из динарских крајева.

Брајићи су такође село разбијеног типа, са нешто чешће груписаним кућама породица у крајевима, а варошица подигнута поред пута територијално припада Коштунићима, јер је ту граница атара.¹²

За *Мајдан* се може рећи да припада разређеном типу села. Насеље је у новије време изграђено углавном дуж пута, али са кућама знатно међусобно удаљеним. Старији део села је разбијен. Име потиче од рудник – мајдан (тур.). Село чине засеоци подељени у Доњи и Горњи крај,¹³ а центар села је варошица са школом, домом културе, продавницом и др. Становници села себе сматрају потомцима десељеника из Црне Горе. У новије време досељавају се породице или појединци из Босне и Санџака, а у селу их називају Арнаутима. У сеоски кош – салац, углавном се давало према имовном стању домаћинства. Председник општине или кмет одређивао је колико ће које домаћинство дати.

Прањани су село груписано око пута са центром – варошицом и засеочима у којима су куће разређене.¹⁴ И *Таково* је данас доста груписано село, са више заселака. Некада је било разбијеног типа, осим варошице.¹⁵ Засеоци су

11 Упор: исто 206

12 Упор.: исто 170

13 Упор.: исто 230

14 Упор: исто 154

15 Упор: исто 19

настајали деобом породица, па су зато били породична насеља. Такође мисле да су претежно досељеници из Црне Горе Нове досељенике из Босне и Санџака, као и у неким другим селима, називају Арнаутима, што нема пежоративни призвук. Има и ромских породица ковача, који одричу своје порекло. Породично јединство заселака се постепено разбија од када је нестало породичних задруга. Убрзана деоба је почела после 1920. године. Салаш, сеоски коц, био је заобљеног крова, а количину кукуруза одређивао је сеоски кмет према имовном стању домаћинства.

За разлику од неких других села, у *Брезни*, која припада разбијеном типу села, појам село означава и насеље групе сродничких породица, у ствари заселак. То можда има везе са традицијом становништва, које је, по предању, пореклом од братства из племена Куча и Васојевића. Делови села су Кремен, Ђурђево брдо, Трешњевица, Бели камен, Дуварине, Рожина, Филиповића брдо, Питомине, Рт и Забран, у коме је варошица.¹⁶ Куће, поједињих породица су углавном груписане. Некада је у селу постојао „општински салаш“, у коме се чувао кукуруз. И у *Савинцу* се сматра да је насеље групе сродничких породица село, уз друга уоби чајена значења те речи. Иначе, припада разбијеном типу и има три целине: Савинац (варошица у којој је и администрација), Јечмину и Долове. Засеоци се иначе често називају по презименима породица које су у њима живеле или и сада чине већину. По предању, насељени су из Црне Горе, Босне и Херцеговине. Тако, на пример, кажу да су Барагићи из Бара у Црној Гори, а Белановићи из Ђељине у Босни. Савинац се у новије време обликује у целину са Дреновом и Шаранима око варошице па га зато М. Филиповић и не помиње као село.

Прислоница је доста велико село, у коме као и у многим другим, има мање чисто по њопривредних домаћинстава. Од укупно 485 домаћинстава 20 је непо њопривредних, а већина је мешовитих. Прислоница припада типу разбијених брдско-планинских насеља, са груписаним кућама поједињих породица по породичним засеоцима.¹⁷ Село је сада,

16. Упор : исто 179

17 Упор : Р. Илић, н. д., 37

као и друга села, поде ћено на рејоне. Становници су пореклом из Црне Горе. Не знају из којих крајева, али скоро сви чувају то предање о пореклу. Нових досељеника је мало, више се исељавају у села ближа Чачку или у сам град, као и у друге крајеве Србије. Име села наводно потиче од тога што се „прислонило“ на планину Вујан¹⁸

Мојсиљ је село друмског типа на магистралном путу, са кућама доста удаљеним једна од друге, по стотинак и више метара. Село се данас дели на рејоне, а раније на заселке: Баталион, Гај, Бања и варошица. Средиште села је у варошици, где је месна канцеларија, две продавнице, две кафане и школа. Црква је на узвишењу нешто удаљена од сеоских кућа. Већина житеља се бави по опривредом, а релативно мали број млађих људи запослен је у Чачку и Краљеву. Од шездесетих година XX века почело је чешће досељавање породица са Косова и из Санџака. У сасеоптима има по неколико група породица. Сродничке фамилије живе груписане у једном крају заселака.

Село Ђубић било је разбијеног типа, са кућама грађеним по странама брда. Обрадиве површине су биле у равници, ближе реци и поред пута. Рађањем града Чачка и индустрије долази до већег запошљавања становника из близских села, па су зато нове куће у Ђубићу грађене поред пута који води у град. Ђубић је данас периферијско насеље Чачка, које је сачувало и глед друмског насеља, али још има кућа и у брдском делу. Пре две-три деценије Ђубић се потпуно стопио са градом у јединствену целину и сада је предграђе Чачка, управно-административног и индустријско-трговачког средишта општине До 1912. године у селу је било само старијих досељеника, као што су породице Затежићи, Рацковићи, Младеновићи, Буракићи, Радовићи, Премовићи, Миличићи, које су биле груписане у крајевима. Али, близина града и ваздаји индустрије и трговине проузроковали су нова досељавања. Најпре су долазили досељеници из околине Ужица и Пожеге, и наравно, из околних села Један испитаник, осамдесетогодишњак, вели да је његов деда купио земљу у Ђубићу и ту се доселио. Други део велике породичне адруге живео је и да је у Срезојевцима у таковском крају. Испитаник се доселио код деде кад је пошао у школу. У „адрузи“ је

18. Друго предање о имену села забележио је Р. Илић, н.д., 38

одлучено да се он школује. С обзиром на то да је школа била далеко, није могао свакодневно путовати и зато је стално боравио у Ђубићу. Задруга је подећена после делине смрти 19 године, Од подећене задруге Стефановића настало је пет нових породица

Прећина је такође велико приградско насеље. Састоји се из два изразита дела, од којих један све више постаје „варош“, а други је по привредно насеље са асекцима.¹⁹ Као и друга села, подећена је на рејоне, али су сачувани највиши асекоки. У последње две деценије почела је да се мења структура становништва. Долазе нови досељеници и околнине Нове Вароши, Сјенице и Новог Пазара и са Косова и Новододесећено становништво, према проценама, сада чини око 20% укупног броја житеља. Досељеници су претежно Срби, тако да је етничка структура села остала непромењена. Досељеници су, као и у другим селима, углавном добро прихваћени и нема неких грубих диференцијација у односима са старијима.

И Горња Трепча се састоји и два дела, села и бање. Село је разбијеног типа, са кућама груписаним у асекцијама. На почетку века село је било подећено на три краја: Средина села, Плекобањи и Горњи крај, са цематима.²⁰ Право је брдско по општинском насељу Бања је део који је обликован у новије време услед развоја бањског лечилишта и туризма. У том делу села куће су груписане, скоро разбијене, у настојању да буду што ближе изворишту лековите воде и лечилишту. Извор је некада припадао манастиру Вујан. У Горњој Трепчи сазидано је доста кућа за одмор у којима власници из града бораве само повремено, суботом и недељом, о празницима и за време одмора. Остале зграде су туристичко-угоститељске и нове куће сеоског становништва, које се све више бави и издавањем соба онима који долазе на лечење. Старије становништво је, по исказима, пореклом из Црне Горе, досељено крајем XVII и у XIX веку.

Вујетинци припада разбијеном типу брдско-планинских села, а дели се на Доњи и Горњи крај. Верује се да су сви становници црногорског порекла, мада се не зна из ког су крај-

19 Почетком века *Прећина* је била село разбијеног типа; видети Р. Илић, *Историја*, 41

20 Р. Илић, исто 51

ја Црне Горе дошли. По предању, бежали су од Турака. Данас село чине претежно старачка домаћинства. Многи настоје да оду и исељавају се у већа села у близини важнијих путева, у приградска насеља или одлазе на рад у град. Занимљиво је да веома мало људи одлази на рад у иностранство, као уосталом и из целог краја, у поређењу с неким местима у Србији.

Брдско-планинско село разбијеног типа су и Јанчићи. Куће сродничких породица груписане су у цематима. Становници немају јасне представе о међама сеоског атара. Налазе се на граници две општине, па су међе атара мењане нарочито у делу у коме су необрадиве површине. У селу су претежно пољопривредна, старачка домаћинства. Мало је млађих, радно-способних људи. Тако је, 1987. године, на пример, у селу била само једна неудана девојка од 19 година и неколико младића. Многи се запошљавају и потом пресељавају у град или насеља ближа индустриским објектима или важнијим комуникацијама. Становници су и овде, како кажу, досељени углавном из Црне Горе. Маџаревићи су дошли из Санџака као Ђировићи још 1817. године. Од њих су настале породице Пајовића, Николића и Поповића. Данашњи Маџаревићи, међутим, воде порекло од Пајевића кога су посинили Маџаревићи. Дошао је на имење и преузео презиме и славу. Село чине три засеока: Шильковица, Бјелиш и Брод. Груписаност сродничких породица у крајевима (цематима) одржала се до данас.

Може се рећи да приградско село Атеница још увек припада разбијеном типу села. Тек у новије време обликује се насеље поред пута и у близини реке које има одлике урбанизоване агломерације. Тако упоредо постоје два типа насеља. Старији, разбијени у старом делу села и са старијим становништвом, за које се сматра да је делимично пореклом из Црне Горе и нови део, збијени, са новим досељеницима претежно из околине Сјенице и других места. Некада је село било у „планини“, па се временом сасељавало ближе путу како су се досељавале нове фамилије. Село се дели на Горњи, Средњи и Доњи крај, који се данас називају и рејонима. Осим тога, још су очувани и засеоци у којима су биле груписане сродничке породице или су они били породична насеља. Засеоци су Вереџе, Ливаде, Тешовина, Башчине, Клеке, Обреж и Поље.

И Брезовица, на планини Јелици, припада старовлашком разбијеном типу села са породичним засеоцима. Делови села су Селиште, Польана, Гарковина и Бућинац. За све веће породице у селу сматра се да су досељене из Црне Горе (неке већ око 1700. године, на пример Мајсторовићи из Штавља), а неколико мањих да је дошло из околине Ивањице, као Сарићи из Дупца, Аврамовићи из Властенице, Капларевићи и Вукићевићи из Милатовића. Порекло имена села доводе у везу са брезом, која је некада ту била распрострањена.

У Липници такође селу разбијеног типа, делови села називају се *косе*, а данас се тако називају и рејони, као и у другим крајевима Србије. Назив коса за део села је неубичајен и непознат у осталим крајевима.

Трнава је данас груписано, приградско село. Некада је припадала разбијеном типу насеља. Интензивно груписање отпочело је пре тридесетак година, од када је почело масовније досељавање становника из Сјенице и са Златара. Они данас чине већину становника, а још има досељених са Косова и из Црне Горе. За старије становништво веле да су дошли из Црне Горе.

*

*

*

Заједничка својина некретнина чувала се делимично до краја четрдесетих година нашеј века у виду с е л и н е, која обухвата сеоске утрине, паљњаке и шуме. После тог времена постаје општедруштвена својина и предата је на коришћење и управљање државним, а затим и друштвеним установама, пољопривредним и шумским газдинствима и задружним организацијама.²¹ Нека села су и пре означеног времена била делимично, ретко где и потпуно, поделила сеоске утрине и шуме. У појединим селима и данас знају за своје утрине па и шуме, и користе их за испашу стоке или у друге сврхе, али уз накнаду. Утрине су биле најчешће неплодне или мање плодне површине, обрасле слабом травом и другим растињем. Родовска својина или својина група сродничких породица одржавала се и дуже, а понегде и до данашњих дана. Гробља су, такође, на заједничком земљишту. Често једно

21 Упор.: М. С. Филиповић, *Таковци*, 136.

село има и више гробала, за сваки заселак или групу заселака, а понегде постоје и родовска гробља. Тако је у Трудељу сваки род имао своје гробље, на својој земљи. И данас, веле, то село има дванаест гробала.²²

Крајем XIX века свако љубићско село имало је заједничку „сеоску или општинску“ у т р и н у на коју је изгођена стока на испашу. За испашу је плаћан порез сразмерно броју грла стоке. Међутим, већ, тада је почела подела сеоских утрина, а нарочито шума.²³

Трнавска и јеличка села имала су утрине и између два рата, мада је и у њима захваташе утрине и селског земљишта, као и подела почела нешто раније, о чему ће још бити речи.

О сеоском к о ш у и ц а р и н и сачувана су углавном сећања на те сеоске установе које су биле доста значајне за српско село у XIX веку, а укинуте тек почетком XX века, иако су уведене законским наредбама.²⁴ М. С. Филиповић

22. Сахрањивање виђенијих покојника на својој, наследној, феудалној, родовској земљи познато је од средњег века. На познатим стећцима налазе се написи који говоре да је покојник сахрањен на том месту „на својој на племенитој“ (земљи) У западној и југозападној Србији налазе се појединачни гробови и мања породична гробља, са клесаним каменим надгробним споменицима, на родовском имењу (некад и породичном), у близини пута и окренута према путу. Већина је из XIX и почетка XX века. Понедеје је само подигнут споменик, такозвани празан гроб за покојнике који су умрли или погинули далеко од куће и не зна им се прави гроб. (Видети и М. Б а р ј а к т а р о в и ћ, *Празан гроб*, Зборник филозофског факултета, књ. V-1, Београд 1960, 357 и даље). Међутим, у новије време као да тај обичај поново оживљава услед недоследне примене законских одредаба и недовољне бриге о заједничким гробљима. Та појава има шире разmere.

23. Р. И л и ћ, н д, 11 и 13.

24. М. М и ли ћ е в и ћ, *Општине у Србији*, Годишњица Николе Чупића, год. II, Београд 1978, 199, 218–219; Т. Р. Ђ о р ђ е в и ћ, *Економија и еволуција насеља*, Гласник Српског географског друштва, св. 1, Београд 1912, 34; Д. Л а п ч е в и ћ, *Наша стара по јопривредна култура*, Београд 1923, 86 и даље; П. Ж. П е т р о в и ћ, *Гружа – живот и обичаји народни*, СЕЗБ LVIII, Београд 1948, 88; М. С. Филиповић, *Таково*, 55; исти, *Таковци*, 139; Н. П ешић – Максимовић, н. д., 34–36; Н. П а н т е л и ћ, *Друштвени живот у Неготинској крајини*, Гласник Етнографског музеја, (Гл. ЕМ) књ. 31–32, Београд 1969, 300–301.

установу „плацева“, како су царину називали у таковским селима, назива „аграрно–полицијском мером“ и помиšља да је могла настати под страним утицајем. „Сеоски атар се делио на два дела: нижи део сав узираћен, са њивама и ливадама, а око њега шуме и летња пасишта, сеоска селина“.²⁵ Та два дела атара била су раздвојена оградом од врљика. Село је одржавало ограду тако што се свако домаћинство старало о исправности своје деонице „градине“ (ограде). На прилазним путевима селу, ограда је имала капије, које су они који их користе морали затварати за собом. У пролеће, је сеоски кмет прегледао ограду и кажњавао домаћина са по 25 батина, па макар то била и жена, ако је деоница коју одржава била срушена или слаба. Кад се з а б р а н е, поља, стока се напасала изван ограде, често и у сампасу. Зиратна земљишта изван ограде и друго што би стока могла да оштети, свако је морао сам да обезбеди. Штету коју би стока учинила усевима плаћао је онај домаћин кроз чију је деоницу провалила.²⁶

Истраживања у одабраним селима потврђују наведене констатације и употпуњују слику стања. У Теочину, на пример, знају да је село имало утрину где су напасали стоку. За испашу на утрини плаћало се општини, што значи селу, јер је до педесетих година свако веће село, ређе два, а још ређе три, чинило једну општину. Никоме из села није се бранило да напаса стоку на сеоском имању ако редовно плаћа за попашу. Власници земље покрај утрине заоравањем су померали међе и тако поткрадали сеоско имање, неки су једноставно заузимали веће површине од заједничког земљишта; село је међутим, то забрањивало.²⁷ Један испитаник (стар 86 година) каже да је царина постојала под Обреновићима. У Горњим Бранетићима се сећају да је постојао сеоски кош – с а л а ш и да се налазио у близини општине (зграде). Председник општине, са кметом и одборницима, одређивао је колико ће који домаћин – кућа, дати кукуруза за сеоски кош. Висина давања зависила је од имовног стања. Царине се испитаници не сећају. Утрина је постојала, чувао је шумар и издавао за испашу. После убирања летине са њива било је допуштено

25. М. С. Филиповић, *Таково*, 55.

26. Исто

27. Исти, *Таковци*, 137

напасање стоке по стрњиштима и кукурузиштима, без обзира на власништво. То се називало сампас, што значи да није било потребно чувати стоку због ненаношења штете усевима. То свакако указује на траг о заједничкој својини земљишта у прошлости, а било је познато и у другим крајевима.²⁸

У Мајдану постоје заједнички пашњаци, а за попашу се плаћа. Царина је, веле, постојала у време Обреновића. Пре ослобођења (1945), Таково је имало око 343 ha заједничке сеоске земље – селине, пашњака и шума. За коришћење се плаћало општини. Прањани су, такође, имали своју утрину. Давали су је на коришћење сиромашним породицама. Тако су, наводно, Радојевићи обраћивали део сеоског имања који је касније постао њихова својина. И Р. Илић наводи да су били чести „слушајеви да село или општина уступи један део своје утрине којој сиромашној или новодосељеној породици да се настани“.²⁹ Утрине у Брезни су подељене сељацима, а сећају се да је било и међусеоске заједничке имовине. У Савинцу заједнички су били пашњаци и шуме, а има неких трагова који указују да је било и родовске имовине. У прошлости су Шарани имали део имовине заједно са Таковом.

Некада (пре 50 година) део планине Вујан био је заједничка својина села Прислонице. Сва сеоска домаћинства су тамо изгонила стоку на испашу. Шумару се пријављивало колико грла стоке и какве сваки домаћин изгони у планину, и према томе је плаћана попаша. Општинско имање, утрина у Мојсињу подељена је 1936. године. Свака мушка глава (?) добила је око 25 ари. То земљиште називају деоница, а данас је на тим плацевима насеље (село). Прељина је имала заједничку „планину“, брдовити део сеоског атара који су називали и утрина, где су се налазили и сеоски пашњаци. Сада тим земљиштем газдује Институт за сточарство у Чачку. „Мутапова воденица“ је, такође, по казивању, била заједнички сеоски млин у коме су, по утврђеном редоследу, сви

-
28. Ј. Павловић, *Качер и Качерци*, Београд 1928, 50; Н. Пантeliћ – Н. Павловић, *Село и неки облици друштвеног живота*, Гласник Етнографског музеја 27, Београд 1964, 363; Ј. Цвијић, н. д., 210–212
29. Р. Илић, н. д., 13.

млели жито. На брду Борић налазила се сеоска утрина, заједнички паšnjači Горње Трепче. Већи део утрине је подељен, а мањи део је остао друштвени и сељаци га користе за испашу. Кад се покосе ливаде сељаци су излазили са благом на испашу. Благо је пуштано да слободно пасе. У Вујетинцима нема остатака заједничке својине осим вода, које се и даље сматрају заједничким добром, без обзира на то на чијем се имању налазе. Изворе воде увек је заједнички користила група оближњих породица али ни другима није ускраћивана употреба пре свега за пиће, па и за напајање стоке ако је имаовољно. Један информатор, на пример, има извор на свом имању и жели да за себе изгради базен, али пре тога сматра да је дужан да направи чесму која ће бити доступна другим корисницима. Јанчићи су до 1930. године, имали „сеоско имање“ у планини, утрину за испашу стоке. За напасање се плаћало по грлу стоке, али то су били незнатни износи. И данас имају „планину“ Ђелиш и Церовицу, а имање у атару Прањана преузело је шумско газдинство. Део заједничке шуме је подељен на пореске главе, односно на пунолетне мушкарце. Село је имало и заједнички „салаш“, у који је свака кућа по завршетку жетве, односно бербе, давала одређену количину жита или кукуруза. Та резерва била је намењена сиротињи када потроши своје. Обично се давало после Божића па до Ускрса да презиме, да се прехране.

Атеница је такође имала своју утрину, коју је преузела задруга „Здрављак“. Сва села у околину имала су заједничке паšnjače на планини. За време другог светског рата искрчили су заједничку шуму, претворили у њиве и поделили меџтанима Атенице. После ослобођења та земља је предата радној земљорадничкој задрузи и од тада је у друштвеном власништву. И Брезовица је имала заједничку земљу, „селско“, од 360 ha све до 1934. године. Тада су неки намеравали да је поделе групи мање имућних и сиромашних породица. Томе су се упротивили најимућнији становници зато што су управо они највише користили заједничко земљиште за испашу стоке. Сада тим земљиштем управља шумско газдинство. Село је имало и сеоски кош, који је стајао све до 1923. године.

еден, ис-
том ин-
се чи-
ила ана
о је на тога
на се-
аса-
зно-
је у
дни-
оле-
који
зала
на је
е да-
ране.
узела
ичке
срчи-
и ме-
редата
еном
ско”,
ли да
дица.
што
те за
азди-
1923.

* * *

Облици заједништва и припадности сеоској заједници испољавани су солидарним учешћем у радовима корисним за село, или групу породица или, пак, само једну породицу. Данас се солидарност са селом исказује кроз видове самододринос, непосредним учешћем у радовима, новчано-материјалним прилозима и на друге начине, за утврђене заједничке потребе, на пример: за изградњу путева, водовода, довођења и развођења електричне струје, подизања школе, здравствене или ветеринарске станице или каквих других комуналних објеката. Свакако да то, поред осталог, има одређене везе са наслеђем из патријархалне, често аутархичне сеоске заједнице, у којој су облици међусобне помоћи били нужни за њено опстајање.

Сачуване су и у изменењеном облику се одржавају моба и позајмица, као и неки други традиционални видови изражавања солидарности и узајамног помагања у невољи и свечаним приликама. У селима око Рудника моба је сазивана за жетву и копање. Мобари су радили од подне до увече. Добијали су ручак и вечеру, као и ракију – док раде и после, кад се веселе. После вечере одржавала се игранка.³⁰ Мобе су данас сведене више на позајмицу радне снаге и средстава за рад, али се чувају и неке одлике из ранијег времена, посебно кад се иде „у помоћ“ из солидарности са болесним, немоћним (удовицом, самохраним, сиромахом). И у таквим случајевима, онај ко је добијао помоћ настојаје да узврати вредност рада у оном облику и онолико колико му је било могућно. Мобе какве су некада одржаване углавном су изобичајене око 1945. до 1950. године. У то исто време поступно престаје да се жање српом и за тај посао све се више уводе пољопривредне машине.³¹ Данас се повремено сазивају мобе за купљење шлива, вађење кромпира и за неке друге послове. Сада су те мобе („у помоћ“), кажу у Брајићима, постале позајмице. Раније се омладина радо одазивала на мобу за жетву, јер је домаћин унајмљивао свираче који су за време рада и после, за обедом, као и за весеље (игранку) свирали. После

30. Ј. Павловић, *Качер и Качерци*, 149.

31. Упор.: М. С. Филиповић, *Таковци*, 140–141

рада се простирало обично кудељно платно на њиви у облику ћириличног слова П и ту је приређивана гозба, а затим игранка и весеље. У Драгољу и сада зову мобу кад се уводи вода, „сече“ цигла за зидање... тада треба доста радника. У помоћ се позивају комшије. Кажу да није обавеза вратити рад, али људи настоје свакако да узврате и више. „Не мораш да идеши (у мобу) кад ти није згодно, ако си започео неки посао“. Позајмица се тражи за плаштење сена, копање кукуруза или купљење шљива.

До завршетка изградње савременог пута и увођења електричне струје, у Вујетинцима је село заједнички радило на тако обимним пословима. Крајем шездесетих година село је подељено на горњи и доњи рејон, који сада међусобно мало сарађују па зато нема организовања сличних заједничких послова.

У Теочину кажу да се још каткада одржавају мобе, комишања и прёла. У мобу се обично иде у подне. Домаћин који је звао мобу ишао је од куће до куће и позивао мобаре за одређени дан. Узимао је и свираче који ће забављати раднике и олакшавати им напоран посао. Напомињу да су постојале и ноћне мобе за послове који се нису могли обавити за дана. Најчешће је то било за жетву и вршидбу. Сада мобе нису тако честе и унеколико су друкчије, више је то позајмица. Сазивају се приликом жетве, увођења воде, преношења грађе и за неке друге теже послове за које је потребно више радника да би се посао обавио брзо и на време. Било је и милосрдних моба. За учеснике у моби храну је припремао домаћин (кућа) и то су увек била кувана јела. Некада, док се гајила конопља, жене су ишли у помоћ за брање, а касније и за прераду конопље. За разлику од мобе, која је могла бити само помоћ, позајмица се морала вратити радом. Слично је било и у другим таковским селима, па и у Горњим Бранетићима, а у Мајдану се присећају да је мобу сазивао домаћин за ратарске радове када није могао да их са својом чељади заврши у одређеном времену. Ишао је од куће до куће и звао раднике. Позивао је и музiku и припремао храну за раднике. За мобу су се, као што је већ поменуто, припремала само кувана јела.³² Било је и „тешких“ моба, на пример за превоз грађе. М. С. Филиповић разликује пешачке мобе и мобе са

³². Исто, 141.

колима. Прве су сазиване за обављање пољских и других радова, а мобе са колима одговарају „тешким“ мобама.³³ Сиромашним кућама се ишло „у помоћ“ (у мобу), без позива, а храну је свако носио од куће. Домаћин је онај ко сазива мобу, а моби и он ко иде да ради. Било је раније, а и сада има позајмица и удружилаца ради обављања неких послова. Удружила су се домаћинства и по реду обављала ратарске послове, најпре код једног а затим код другог домаћина, и тако – утврђеним редоследом. У вечерњим часовима су приређивана комишања. Понекад је кућа за коју се комиша кукуруз припремала вечеру. Комишање се понекад и данас приреди, али већ више од двадесет година не даје се вечера. У Такову, а тако је у Савинцу, Прањанима и Брезни, мобе су организоване за жетву, копање, купљење шљива (понекад и данас). На мобе угледних домаћина долазили су мобиоци и из других села. Било је моба и за грађење куће, мада ређе, па за увођење воде, превожење грађе итд. У моби је учествовала омладина. Мобе се, као и у другим селима, одржавају углавном недељом и неким празницима, а позајмица је радним даном. Милосрдне мобе су приређиване кад неко није у стању да заврши неки посао, на пример, удовица, болестан, сиромашан – инокосан. Људи су се самоиницијативно или на подстицај кмета односно неког угледнијег члана сеоске заједнице окупљали и помагали. Некада је било кућних прела, а још понекад има комишања.

У Љубићу, кажу, моба се сасвим изгубила. Сада више нико тако не притиче у помоћ суседу или рођаку нити ико организује такав радни скуп. Мобе су по правилу сазивали имућни људи који су имали мало радне снаге у свом домаћинству. Моба је сазивана само за одређене послове, као што су жетва, копање (окопавање кукуруза), а у овом крају најчешће за скупљање шљива. Рад на моби није морао бити враћен, а радио се у поподневним сатима. Домаћин је био обавезан после завршеног посла да направи весеље са музиком, да припреми вечеру и пиће. На мобу су радо долазили млађи људи јер је то била прилика да се забаве. Зато су се тада боље облачили него за радне дане. Али, у мобу се иде кад се заврше послови у свом домаћинству или се очекује да ће ти послови,

³³. Исто, 140.

такође мобом, бити ускоро обављени. До половине нашег века у Мојсињу су се још одржавале мобе. Сазивале су их старешине домаћинства, и то за жетву, копање и друге радове. Домаћин куће био је дужан да мобиоцима приреди вечеру и обезбеди пиће, а после рада музику јер је следила игранка. За мобу се одевало као за одлазак на вашар. У данашње време нико не сазива мобу јер је такав облик узајамне помоћи скоро немогуће организовати.

Позајмица је била „да дођеш ти код мене а после ћу ја код тебе, да завршимо неки посао у пољу“. Сада више ни тога нема, јер свако воли да ради код своје куће. Очигледно да овом казивачу, а није једини, тешко пада све веће отуђење људи и у селима. Али, истовремено, пренебрегава чињеница да и данас често постоји солидарност комшија или мештана уопште за обављање неких радова у одређеним приликама.

У Прислоници, Јанчићима и више других села, до данашњих дана одржала се моба за сакупљање шљива, али нема све одлике некадашње мобе. Сада је то облик позајмице. Род шљива треба брзо покупити, а то је посао за који је потребно више руку. Сачувани назив, моба, у овом случају, као и у многим другим селима, у ствари означава колективни рад комшија и рођака који долазе да помогну без унапред утврђене надокнаде. Али, подразумева се да ће се комшији притећи у помоћ у сличном послу, а рођацима у граду, као накнада, упутити извесна количина ракије или сувих шљива. Давање пољопривредних производа рођацима или деци, на пример, унуцима који живе и запослени су у граду у ствари је помоћ или извесна врста накнаде за уложени рад, односно коришћење њиховог дела поседа (наследства). А између родитеља и деце такав облик давања у ствари проистиче из неке врсте предвођене породице. Иначе, као и у другим селима, мобу је сазивао онај ко није у стању да са радном снагом свога домаћинства обави послове у одређеном раздобљу. Мобе су обично, а нарочито у новије време, позиване поподне, да би позвани посвршавали послове за тај дан код своје куће. Ради се до вечери, а потом се приређује вечера и весеље уз музику и песму као и на другим слављима. На мобу су и овде као и у другим местима највише долазили млађи људи и за ту прилику се лепо облачили. Мобе су углавном могли организовати имућни људи јер је то био истовремено и знатан издатак.

За позајмицу у Прислоници кажу да је, такође, облик узајамног помагања у обављању радова за које домаћинство немаовољно радника и није у могућности да их плати, али и зато што је то уобичајени начин суседске сарадње у сеоској заједници. Позајмице се договарају унапред и по неколико месеци, о празницима, на вашару али и на дан-два пре него што треба нешто урадити. Одлази се и узвраћа рад онда кад је потребно кући која тражи позајмицу или је дала рад, наравно у истој или приближној вредности. Позајмица се разликује од мобе и по томе што је целодневни рад без весеља, а домаћин није у обавези да припрема храну.

У Атеници, а слично је било и у Брезовици, Липници и другим селима јужно од Мораве, сматрају да облици узајамног помагања, као што су моба и позајмица, добрим делом припадају прошлости. Данас се углавном ради за накнаду, али каткад се иде у позајмицу, па и на мобу. У позајмицу се ишло за послове који могу да се заврше за дан или један заокружен део посла. Позајмица је врста дуга и враћа се радом. Мобе су сазиване за кошење, жетву, копање, када се пласти сено, купе шљиве. Углавном, богатији сељаци су сазивали мобе јер се подразумевало да ће домаћин имати и трошкове за припремање хране и пића мобарима, као и за музику која ће свирати уз рад и после за игранку.

Прела, седељке и остали скupови за узајамну помоћ или окупљања због рада и забаве веома су проређени, скоро исчезли у традиционалној форми или су добили друкчији карактер. Млади настоје да се окупљају и забављају као и у градским срединама, а мушкарци често одлазе у кафане и друге сличне локале, што у овом крају има нешто дубље корене.³⁴

Прела је било „свиђ“ по селу у зимско време. Девојке су преле свака своју пређу. Било је, међутим, и прела на која се позивало³⁵ за помоћ у припреми вуне за девојачку спрему. Најчешће су позиване другарице, које су доносиле празне преслице за рад. На прела су долазили и момци. Они су играли к а и ш а, карата и друге друштвене игре и певали са девојкама. „Песму је зачињала девојка која води ред“. У Брајићима је било прела у виду мобе. Ако је нека жена сазивала

34. Упор.: Ј. Павловић, *Кацер и Кацерци*, 153.

35. Исто, 149.

прело, онда би девојке и жене долазиле са празним преслицама и преле вуну коју добију у кући у коју су дошле. Иначе, на „сеђельке“ се долазило са својом вуном или кудељом и прело до дуго у ноћ. Мало после жена и девојака на прела су долазили обично млађи мушкарци. Они су се посебно забављали, а касније би се прикључили женском друштву вошли са њима разговор, шалили се и певали са девојкама. Обично су биле присутне и мајке, које су водиле рачуна да им кћери, са неким момком, не избивају дуго изван просторије у којој су сви окупљени. Са престанком гајења конопље и смањивањем броја оваца, као и повећавањем куповина готових производа престаје одржавање ових радних и забавних скупова. Мало жена данас у селима преде вуну од својих оваца а и мање се баве израдом ручних радова. Комишавања кукуруза такође су била својеврсне мобе и забаве.³⁶ Прела су, кажу у Теочину, више одржавана ради дружења, а мање због рада. Одржавала су се обично у јесен кад се завршиле главни пољски радови. Окупљали су се углавном млади. Девојке и жене су преле, а мушкарци су за то време играли друштвене игре. Сви су учествовали у песми и шалама, а појединци су свирали на свирали. У Горњим Бранетићима прела још увек постоје, али нису више као раније: сада се окупи неколико жена, које преду и разговарају. Некада су то биле вечерње седељке на којима су девојке преле, а мушкарци играли прстена. У ствари, то су биле забаве омладине. У Љубићу, прела и посела постепено падају у заборав и постају успомена старијих генерација. Иначе, посело се приређивало у кући која има девојку за удају па припрема „спрему и дарове“.

*

*

*

Ако се изложени подаци упореде са истраживањима објављеним у делима Р. Илића, М. С. Филиповића и других, лако је запазити, да се појам одређења села није променио. Измене су настале у саставу становништва, нека села су значајно увећана досељавањем нових становника из околине и удаљених места, док су друга остала са претежно старачким

36. М. С. Филиповић, *Таковци*, 141.

домаћинствима. Измењена је и општа структура привредне активности – занимања људи. Узроци промена опште изгледа насеља, па и типа, нису само изградња нових квалитетнијих кућа већ и деоба породица, пресељавање на локације ближе новоизграђеним или модернизованим путевима, у близини индустриских објеката и, уопште, места запослења, подизањем објекта различите намене у „варошицама“ итд.

У свим селима истиче се црногорско порекло, иако је ранијим истраживањима утврђено да је већи број становника пореклом из других крајева, па има и стариначког становништва. С једне стране, то показује да се високо вреднује ако се породично порекло може везивати за Црну Гору, а, с друге стране, да је у ствари већ добрим делом заборављено право порекло.

Иако постоје многе промене у друштвеном животу и организацији села, рођаци и комшије и данас се међусобно помажу у обимнијим пословима. У време сезонских радова, на пример, често се иде у зајам. При враћању позајмљеног рада настоји се на реципроцитету. Али, ни данас, као и раније, није обавезно да рад буде узвраћен увек на потпуно исти начин, па чак ни у потпуно истој мери. Није добро, међутим, не вратити позајмљени рад, као и не притећи у помоћ комшији или рођаку са којим се одржавају добри односи и кад му је то потребно, јер у том случају не може се очекивати солидарност. Опрашта се или одлаже обавеза само ако је неко заиста спречен у датом тренутку, на пример, због болести, одсутности или заузетости неким важним неодложним послом.

У излагањима о друштвеној заједници какво је било традиционално село, као и у даљим разматрањима друштвеног живота у селима око Чачка и Горњег Милановца, видеће се да су ишчезли многи облици некадашњег друштвеног живота па да им је услед тога и улога умногоме изменењена. Ипак, што-шта се и даље одржава, изменењено или садржано у новим облицима, а много тога се памти, што значи да се као искуство, у новом вредносном облику, може уградити и користити у будућем времену.

СРОДСТВО

Сроднички односи, као у већине динарског и балканског становништва уопште, традиционално су били веома развијени, а и данас су доста очувани.³⁷ Присније сродничке везе одржавају се међу блиски сродницима, природно, ако није настао какав сукоб (често због наследства). Са даљим рођацима и везе по пријатељству обично нису тако близске, осим ако нису суседи (комшије), када могу бити и добре и лоше. Ипак, сродничким односима доста се придаје значаја. Одржавају се и као ритуалне посете о празницима и породичним свечаностима.

Важност сродства и чврстина сродничких веза испољавају се у узајамном уважавању и помагању, у одржавању породичних скупова, окупљања сродника у одређеним приликама, о породичним празницима и весељима (слава, Божић, преслава, свадбе, крштења или „велике бабине“),³⁸ као и о сахранама. Данас се рођаци и пријатељи окупљају и о државним празницима и за време годишњих одмора. Неке фамилије у новије време споразумно утврђују дан (дане) када ће се окупити. Настоје да тада дођу, ако је могућно, сви ближи сродници или бар већина оних који живе у селу и околини, као и они из удаљених места па и из иностранства. На тај начин желе да се очува свест о повезаности међу сродницима и припадност роду (фамилији). По правилу, скупови се

-
37. Општирије о сродству и сродничким називима у таковским селима: М. С. Филиповић, *Таковци*, 93–104.
 38. Ј. Павловић, *Качер и Качерци*, 95; М. С. Филиповић, *Таковци*, 156.

одржавају на породичним имањима, без обзира на то ко је од сродника власник или живи на њему. Скупови у завичају, на породичној баштини, одржавају се и кад ту више нико није стално настањен. То настојање на очувању свести о сродству и сродничкој повезаности има изражен култни и манифестациони карактер, што значи друштвену али, у другом плану, и економску улогу. Све то није без стварне и психолошке важности за схватање односа у савременом друштву.

Повезаност сродника, осим кроз традиционалне видове, у данашње време се испољава и у узајамној помоћи оних који живе у селу и рођака запослених и настањених у граду. Део породице у селу може да обезбеђује пољопривредне производе и да на други начин помаже рођацима у граду и чини им услуге. Они, опет, могу или настоје да обезбеде обављање неких послова и права код административно-правних институција, помажу при набавци и избору индустријских производа, при запошљавању, лечењу у болницама и код специјалиста, старају се о школовању деце рођака (обезбеђују боравак и друго), каткада и продају неке пољопривредне производе. Из исказа се не могу увек добро сагледати обим и облици повезаности, као и сарадње међу сродницима јер постоје и антагонизми и различити интереси због којих настају неспоразуми и сукоби, о чему се не избегава говорити. У неким случајевима сукобљеност сродника се испољава изразима нетрпељивости и озбиљне зловоље, коју објашњавају осећањем неправде (по њиховом мишљењу), у ствари не поштовања неких традиционалних норми и поступака. Рођаку, посебно близком, не оправшта се понашање супротно уобичајеном, оно које је утврђено обичајима, у погледу наследних права, међусобног односа, поделе имовине, узајамне помоћи. Кад дође до сукоба, обе стране обично желе да докажу како је њихов поступак исправан. Природно на то има знатан утицај породична и шире друштвена средина. Ту долазе до изражaja себичност, понос и друге карактерне особине сукобљених. И то је, међутим, само још један доказ не превазиђене свести о обавезама и очекивању да се сродници понашају на одређени начин.

За многе послове и услуге, нарочито у граду, које је могућно обавити редовним путем, без ичијег посредовања и помоћи, или би тако углавном требало да буде, уобичајено је да се тражи „свој човек“ – рођак, макар и даљи, кум, пријатељ,

па и „земљак“. Сматра се да је његова дужност да помогне, омогући брже обављање послова путем „везе“, зато што је у сродству са неким. Такво понашање није карактеристично само за проучавану област већ је много распострањеније и доста је уврежено у нашем друштву. Склони смо да објашњења делимично тражимо у остацима непревазиђене свести о родовској и фамилијарној повезаности, а томе погодује и бирократија друштвених институција упркос прописима и проглашена начела о ослобађању од традиција непримених савременом животу.

*

*

*

Као и свуда код српског народа сродство се рачуна по мушкиј и женској линији. Међутим, потребно је поменути да се још, нарочито међу старијима, одржава уверење да је мушка линија сродства значајнија.³⁹ Тако се може чути: „мушка крв је јача“, „важније је сродство по крви него по млеку“. Једна млађа информанткиња из Трнаве, запослена, каже да јој је пре извесног времена погину брат од ујака и није отишла на сахрану зато што није могла да изостане са посла. Из тога је извела закључак да и савремене „норме“ дају већи значај сродству по оцу. То се огледа и приликом склапања бракова. Увек се више пази да младенци нису блиски сродници по очевој линији сродства. Ипак, већина информаната је одговорила да је подједнако важно сродство и по очевој и по мајчиној линији и да се до истог степена не могу склапати бракови између сродника. Неки испитаници кажу да се рођаци могу узимати већ после трећег колена, док други, обично старији људи, мисле да сродство престаје да буде запрека кад дође до „белих пчела“. Неки опет веле да се не може узимати у роду све док се зна да су породице у сродству, а то је до седмог или деветог колена. И М. С. Филиповић је утврдио да су се поједине фамилије, (породични родови) толико разредиле да би се могли међусобно склапати бракови. Међутим, то не чине. Истовремено постоје и схватања да се рођаци могу узимати у трећем колену.⁴⁰ У Брајићима, где две велике

39. М. С. Филиповић, *Таковци*, 49.

40. Исти, *Таково*, 124; *Таковци*, 48.

фамилије чине већину мештана, узимају се у „роду“ јер су се толико разродили, тако да појединачне породице не знају да су са некима у близком сродству. У качерским селима била су честа узимања у трећем степену сродства.⁴¹

Својта је родбина по мушкиј, а *rod* – по женској линији сродства. *Фамилија* – „*вамилија*“ обично означава групу сродничких породица.⁴² Међутим, род значи и крвно сродство уопште са мајчине и очеве стране. Род је „*ближи свој*“ (Трнава, Липница), блиски и даљи рођаци који потичу од заједничког претка. У род се рачунају рођаци најмање до трећег колена, а најчешће до четвртог. За даље сроднике се обично каже „*неки смо род*“, „*он ми дође неки стричевић*“ и слично. Рачунање по коленима значи да су деца истих родитеља прво колено (браћа и сестре). Друго колено су деца од два брата (сестре), браћа и сестре од стрица (тетке, ујака) и тако редом. У Савинцу кажу да род значи сродство, али и шира породица. У оквиру рода није се могло женити и удавати. У Брезни род је група породица заједничког порекла. И овде се у таквим ширим сродничким заједницама нису могле склапати брачне везе. За сродство постоје називи, као на пример: *родбина, сродбина, родица, пас, лоза*, а за пријатељство по женидби (удадби) каже се и *тазбина*. У Јанчићима је забележено да се сродство по мушкиј линији више памти, па зато дуже чини препреку за склапање брака. Други, опет, веле (забележено у Прељини) да је свако знање о сродству препрека за брак. Породице истог презимена и славе убрајају се у сроднике и не узимају се међу собом (Атеница, Љубић). У Горњој Трепчи сматрају да је сродство запрека за брачну везу само ако је „*јако*“. Значи, ако је „*слабо*“ а то је после петог колена, брак је могућан. За сроднике у трећем, па и четвртом колену морало се тражити посебно одобрење од владике док је био званичан црквени брак.

Назив *племе* ретко где још има исто значење као и род, група сродничких породица, која изводи порекло од заједничког претка. Углавном је изгубљено старије значење и сада испитаници најчешће дају одговоре на основу знања стечених образовањем. У Теочину је забележено да *братство* означава заједницу рођене браће, братску породичну задругу

41. Ј. Павловић, *Качер и Качерци*, 87.

42. Упор.: М. С. Филиповић, *Таковци*, 94.

или подељену братску задругу (ужи круг блиских сродника заједничког порекла по мушкиј линији).⁴³ У Липници братство чине сви који су у сродству и имају исто презиме. Међутим, ништа се не зна о неким посебним братственичким односима и обавезама.

*

*

*

Кумство као облик духовног друштвеног орођавања још увек се ту и тамо одржава, наравно не као пре 30 до 40 година, када је то било скоро неприкосновена, трајна и наследна веза између окумљених породица. Већ у првој половини XX века почeo је да се губи сроднички значај кумства.⁴⁴ Ипак, и данас многи (углавном старији) сматрају да је кумство веома важна духовна веза породица и да се сврстава у сродство. Кум, по правилу, не треба да буде из истог села и са њим се треба што мање састајати да не би дошло до неких неспоразума или чак до свађе (Брезовица). Има и оних који мисле да се кумови не убрајају у сроднике: они су, кажу, једноставно кумови. По њима, кумство нема смисла преносити с колена на колено, с кума на његове потомке и наследнике и не треба да буде запрека за склапање брака. То је релативно нова појава. Кум све више има само улогу сведока на венчању. Сада се за кума често узима добар младожењин друг или присни свекров пријатељ. Кума, dakле, може одабрати сам младожења или његови родитељи. Раније се знало да треба позвати кума из породице која ту дужност обавља по наследству, можда и више генерација. Понегде се дешава да родитељи, мимо жеље младожење (младенаца) захтевају па и најметну старог кума. У прошлости само изузетно се могао променити кум без његове сагласности, на пример, приликом крштења новорођенчета, ако некоме умиру деца коју је крстио стари кум. Кумство се и данас углавном склапа као и некада. Домаћин (отац) позива одабраног или наследног кума уз његову претходну сагласност да ће прихватити позив. Стари кум се позивао и без најаве, његово је право да не прихвати и „опрости“ кумство. Кад онај који позива дође у кућу

43. Исто, 94–95.

44. Опширније о кумству у Такову у истом делу, 109 и даље

кума даје му колач (погачу), вино или ракију и друго што је донео као дар за позив. Ако кум прими дар, самим тим потврђује да прихвата кумство. У качерским селима куму се носила погача, чутура вина и две свеће. У кући онога кога желе да окуме, за софром, домаћин који позива даје упаљену свећу куму а другу сам држи и три пута пита: „Кумим те ботом и Светим Јованом, од данас па до века да ми будеш кум крштени“. Затим измене свеће и упитани одговори: „Пријам бога и Светог Јована од данас па до века“. Тиме је кумство склопљено, а кумови попију од донесеног вина и заједно преломе погачу. На крају се пољубе уз речи: „Нек' нам је срећно и дуговечно“.⁴⁵

Породице којима умиру деца и данас понекад изнесу новорођенче на раскрсницу путева или га положе поред неког моста и првог пролазника који наиђе моле да се прими кумства (окуме га) верујући да ће дете имати дуг живот. Такво кумство се не одбија, сматрају да би то био велики грех. У таквим случајевима није бло потребно претходно обавестити старог кума о намери, већ се то учини касније кад се обави крштење детета. Некада и сам кум предлаже такав поступак.

Према кумовима је потребно да се односи са посебним поштовањем. Томе нарочиту пажњу посвећују старији. Брачне везе између окумљених породица нису биле дозвољене. Ни данас такви бракови немају благонаклоност околине.

Истраживања су потврдила одраније позната сазнања и закључке о кумству, као и резултате до којих је дошао и М. С. Филиповић у Такову. Подаци из љубићких, трнавских и других села само допуњују слику и указују на токове промена. У Љубићу се кумство сматра сродством и између чланова окумљених породица не могу се склапати бракови. Кума су при сусрету љубили у руку, а и шајкача се пред њим скидала. Кум је могао бити из села или неког другог места. За кума се бирао старији, угледнији човек и домаћин, али се могао узети и неко ко је помогао у некој невољи, али само ако стари кум „опрости“ кумство, затим ако нема потомства или ако нема могућности да поднесе трошкове које би имао на савременој свадби. У Прељини је забележено да је кумству придаван велики значај. Кум је сматран веома важним рођа-

45. Ј. Павловић, *Качер и Качерци*, 88.

ком, па су и кумовске фамилије сматране орођеним и између њихових чланова никада се нису могли склапати бракови. Кумство је трајно. Кума наслеђује његов син или онај кога он одабере у породици (задрузи). Изузетно је био поштован. Да би се избегле ситуације у којима је могло доћи до било каквог сукоба, спора или неспоразума са кумом, настојало се да буде из другог места како би сусрети с њим били само онда кад је потребно. Није се мењао без пристанка, „опроштења кумства“. У садашње време такво схватање кумства постепено се губи. Млађи људи често за кума узимају друга, али се кумство и даље сматра одређеним обликом сродства. У Горњој Трепчи кума су тражили тако што би младожењин отац кренуо у суседна села са погачом и чутуром ракије, па тамо где га затекне ноћ и приме га на конак окуми домаћина куће. Према томе, као да нема значаја чињеница из какве је породице кум. Али, већ тиме што му је указано гостопримство одређује се вредност домаћинства. Кумство се поштује као род. Информатор је имао потребу, поред осталог, да истакне да га срећа прати управо зато што поштује старо кумство. Његов унук је хтео, како се сада поступа, да промени кума и да му сведок на венчању буде друг, али он му није дао.

По старијем обичају кум није могао да буде друге вере. Да би се обезбедило поштовање и незамерање са кумом, као и у другим местима, и у Вујетинцима су настојали да буде из другог места да би се мање са њим виђали. Кумство није прекидано осим у изузетним случајевима, као кад нема наследника. Тада је кум могао да „опрости“ кумство, али је био питан за савет ко би могао да буде нови кум. Данас се доста тога изменило. Један испитаник каже: „Кумовао сам више од десет пута, али то није право кумство. Све се завршава венчањем, моја деца не кумују тим породицама. Такође, кумство се више не сматра сродством.“ Исти је испричao и како је један имућан човек прекинуо старо кумство са осиромашеним кумом. Велика и богата породица тога човека готово се угасила због тога што их је проклео кум.

Упркос очигледним и велиkim променама у начину избора, могућности мењања кума и свести да он није сродник, већ само сведок чина венчања, особито код млађе генерације, кумство ипак чува одређену мистичну суштину код неких, у смислу посредништва натприродног, из чега простице и духовно сродство окумљених. Уз основну улогу ку-

између
акови.
ј кога
гован.
било
тојало
и само
, опро-
чмства
друга,
дства.
сењин
ије, па
аћина
какве
прим-
штује
лог, да
старо
омени
је дао:
е вере.
ом, као
уде из
о није
нас-
је био
доста
више
вршава
е, кум-
и како
ирома-
готово
начину
е срод-
е гене-
ну код
та про-
логу ку

ма као гаранта, односно сведока при склапању брака па и давању имена детету (ово друго све више формално), и уз сву демистификацију тих чинова, сачуван је, макар у траговима, и карактер посредника у обреду посвећења, прелаза из једног у друго животно доба.

* * *

У духовно или вештачко орођавање сврставао је још и *побратимство (посестримство) и усињење*. Побратимство се обично склапало између добрих другова и пријатеља који се слажу и сарађују, посебно кад један од њих нема рођене браће, а затим из нужде, кад се некоме нађе у невољи или му спаси живот. Такво ритуално орођавање није нарочито често и углавном се мало ко присећа да је било посебних обреда приликом склапања побратимства (посестримства). Побратим је као и рођени брат, а побратимство се преноси и на потомство и траје једно до два колена, па може бити и препрека за склапање брака. Значи, следствено томе, у таквим односима се понашало као и према крвним сродницима. Биле су забрањене брачне везе између збратаљењих породица.⁴⁶

Побратимство се у Јанчићима, Прељини, Вујетинцима, Љубићу, Атеници, Липници и другим местима око Чачка склапало између другова, ређе између другарица, без нарочитог ритуала. Кад почну међусобно да се ословљавају са „побратиме“ и обојица то прихвате као чињеницу њихове близости, од тада се сматрају орођеним и тако се понашају. Побратимство се много чешће склапало у време рата и у другим тешким тренуцима страдања, кад су људи, другови, упућени на међусобну солидарност и повезивање. Таква врста орођавања скоро је потпуно изобичајена. Заборављени су ритуали склапања побратимства и његова права функција, а заједно с тим и све што проузрокује таква веза у односима збратаљењених особа. Тад облик сродства многи сада сматрају само присним пријатељством (другарством) између дотичних личности која не производи дејство на друге њима бли-

46. М. С. Филиповић, *Таковци*, 115–118.

ске особе. Њихове породище, говоре неки, нису се „својиле“ – сматрале орођеним, али ипак су избегавале међусобне брачне везе, бар док су живи побратими. Побратим је онај који је увек спреман да помогне као рођени брат. Ко нема рођене браће, тражи побратима, јер кад му родитељи умру – остаје сам. И жена која нема браће и сестара такође тражила је посетиму. Многи испитаници старијих генерација сматрају да такво сродство треба поштовати као право, као да су рођени брат и сестра, односно браћа или сестре.

Треба поменути да се не прихвата свако понуђено побратимство или посетимство, нарочито ако нема обостраног интереса и поштовања личности, осим ако то није из нужде. Побратимство се некада склапало у цркви. Они који су желели духовно да се ороде донели би по колачу у цркву, који су, уз одређени ритуал, у присуству свештеника, ломили они који се братиме. На крају обреда, збратимљенима је свештеник указивао на светост сродства говорећ им: „Прече је сродство по богоју роду.“

Побратимство је много чешће између припадника истог пола, и то више међу мушкарцима, али има и братимљења жене и мушкарца. Први пут се дододило, колико један од информатора зна, пре око двадесет година да су збратимљени момак и девојка прекршили свету обавезу побратимства и ступили у брак (Прељина).

Често се може чути ословљавање са побратиме, ви како и са комшија или земљак кад се жели успоставити контакт или исказати близост и припадност истој заједници са особом којој се обраћа, без обзира на то да ли је реч о познанику или незнанцу. То се чини, прво – због лакше и непосредније комуникације и, друго – у случајевима када се очекује предсуретљивост или каква услуга. Сматра се да такво ословљавање обезбеђује макар успостављање везе и омогућава непосредније општење, нарочито у неизвесним ситуацијама или могућном супротстављању интереса, мишљења и слично. Али, истовремено претпоставља и обавезу уздржаности због „успостављене“ симболичке сродничке (су-седске) везе. Такво братимљење завршава се по правилу на датом сусрету из кога не произлазе трајније обавезе. Само изузетно може се десити да постане и „право“, трајно побратимство.

Усињење (усвојње, адопција), до другог светског рата се обављало углавном према црквеним обредима, а затим по грађанским правним нормама у виду уговора.⁴⁷ У новије време традиционални обред усињења готово је потпуно заборављен, а црквени скоро изобичајен. Све се завршава код надлежних представника власти и управе, у складу са законским прописима. Ипак, после тога се приређује мања свечаност и заједнички обед. Усвојеник (усвојеница) стиче сва права као и природни потомак. Усињени је редовно добијао (узимао) презиме поочима и породичну славу, славу имања на које је дошао. Јединац (јединица) по правилу, није се могао посинити осим ако је у питању дете без родитеља, односно сироче.

Усињењем првенствено мушки детета брачни пар без деце жели да обезбеди наследника имовине и одржавања домаћег култа, продужавањем породичне лозе преко његових потомака. А свакако ништа мање није важно ни то да имају некога ко ће да их „гледа“ у старости и да их сахрани. Настоји се да посинак буде из родбине или неки младић (дете) која имају поверења. Данас се каткада догоди да узму дете из дома за децу без родитеља. Као поочим често се јављао младић, тека а понекад и стриц. М. С. Филиповић је утврдио више примера адопције у Таково. Разматрајући порекло по-одица, за многе појединце каже „дошао место сина“, „дошао воме тетку“⁴⁸ што значи да је усињење могло бити релативно честа појава. То се може довести и у везу са дosta честим раковима без деце у овом крају, како у прошлости тако и данас.

на то

– због

јевима

Сматр

ање ве

неизве

тереса

обавез

инке (су

илу н

. Сам

побра

Исто, 119.

Исти, Таково, на више места од 117. до 268. стране, као и у: Таковци, 118.

БРАК И БРАЧНИ ОДНОСИ

И одлике брака и брачних односа, породице и других облика друштвеног живота и односа међу људима у испитиваној области подударају се са општим обележјима брака, и брачних односа и породице на ширем подручју западне Србије. То се могло и очекивати јер се заснивају на сличним условима и општим схватањима брака у традиционално-патријархалном динарском друштву. Основни облик је патрилокални брак. Матрилокални бракови (домазетски) склапани су само у одређеним случајевима. И у данашњим условима настоји се да брак, бар формално, има обележја патрилокалности, што сведочи о снажној свести патријархалног друштва. Због тога чињенице до којих се дошло у току истраживања, као и ранија проучавања у овим крајевима потврђују да установа брака како у даљој тако и у ближој прошлости, па и данас, има у основи исте функције и садржај. Истина, раније је у породици више придаван значај репродуктивној и економској функцији, а запостављао се као емотивна веза. Сада је ова друга улога, наклоност и љубав, бар за младенце врло значајна и на првом месту. У ствари, у различitim раздобљима само је различит редослед значаја који се придаје улогама брака. Требало би узети у обзир чињеницу да човек у току свог живота има различите погледе и схватања о браку, односно његовим улогама, једно кад је млад, друго у зрело доба и, свакако, треће у старости. Она нису увек и у свemu супротстављена. Напротив, данас ово још више долази до изражaja јер су популације многе патријархалне стеге, а посебно млађе генерације слободније исказују емоције и мишљења. Запажају се и неке суштинске промене у схватању, приступу, конзумирању и односима у браку кад се упоређују са браком и брачним односима од пре

тридесет, четрдесет или више година. Овде мислимо на начин упознавања младих и слободнији избор брачног партнера. Сада и жена има права на избор брачног друга, а и њен положај у браку је боли. Променио се однос између супружника, жена није више лишена многих права као некада. Све се постепено креће ка већој и стварној равноправности жене у браку. Затим, неопходно се мењају односи између родитеља и деце, нарочито између оца и сина, па и кћери, јер се ауторитет више не заснива искључиво на патријархалном праву. Деца су све слободнија у опшојењу са родитељима и старијима уопште. Овде се свакако сврстава скоро потпуно изједначавање патрилокалног и матрилокалног брака, а све је чешће започињање брака у сопственом, одвојеном домаћинству. Најзад, ту је и могућност релативно лаког развода брака. Све то потврђује да се установа брака и много тога у вези са брачним животом трансформише и креће ка демократизацији и дезинтеграцији некадашњих чврстих оквира свете тајне брака као мистичног чина и нераскидиве везе у којој је мушкарац имао сва права.

Уврђено је да су млади људи ступали у брак углавном после навршене седамнаесте године живота, а ретко млађи. Значи, зрели за репродуктивну функцију породице и за радне обавезе. Девојке су се обично удавале од осамнаесте до двадесет пете године. Веома мало је било старијих младенки. Момци су се женили до двадесет шесте, па чак и двадесет осме године старости. То као опште правило вреди и данас, са изузетцима. Малолетнички бракови су били тако малобројни да су занемарљиви. У новије време као да постоји тенденција за склапање више таквих брачних заједница у којима је једно од младенаца малолетно, али још нема доволно поузданних података.

Скоро до половине нашег века мање се посвећивало пажње жељама и узајамној наклоности младенаца иако су промене у том погледу почеле још почетком нашег века. Женик је све чешће могао да утиче на избор младенке.⁴⁹ Договор о браку двоје младих више је био у надлежности породица. У прошлом веку и у првим деценијама нашег доба, значи још пре две-три генерације, родитељи су се каткад договара-

49. Ј. Павловић, *Качер и Качерци*, 97; М. С. Филиповић, *Таковци*, 45–46.

ли и без знања своје деце. О својој одлуци су их само обавештавали. То свакако више вреди за женску децу и кад је ауторитет оца (старешине) породице био толико снажан да није могло бити приговора, односно када је друштвено тако вреднован да је био скоро неприкосновен. Упркос таквим односима у породици, често се дешавало да девојка побегне за момка који јој се допада и са којим се о томе договорила и не пође за онога кога су јој изабрали родитељи. То потврђује да су узајамна наклоност (љубав) и жеља за сопственим избором биле снажне и, мада спутаване, налазиле пута и начина да разбију препреке. Међутим, брак склопљен без сагласности родитеља и њиховог непосредног учешћа у избору младожење (младе) могао је наићи на озбиљне тешкоће. Родитељи девојке најчешће нису били сагласни са избором и удајом своје кћери на такав начин. Каткада по неколико година нису желели нити су дозвољавали да их посети кћерка и зет. Нису се мирили са поступком своје кћери и са новим пријатељима. Осим тога, кћерку су могли трајно оставити без спреме и мираза. Спрему није добијала све до помирења. Младожењина породица (родитељи) тражи и настоји да што пре дође до помирења са невестиним родитељима (породицом). У новије време то често чини и сам младожења. Невестини родитељи, после извесног времена, обично пристају на измирење, па се приређује и свадба.⁵⁰

Своју одлуку да побегне за изабраног момка, девојка је саопштавала брату, сестри или неком ко јој је био близак и у кога је имала поверења да је неће одати. Са момком је скоро редовно одлазила у његову кућу са неке прославе, вашара или игранке. Ако момкови укућани нису, већ одраније, упознати са његовом намером, весеље припремају тек кад син доведе снаху у кућу. У ствари, често се праве невешти јер нису увек сигурни да ће се остварити жеље младенаца. Пуцањем из пушке и певањем (стварањем буке) обзначује се да је доведена снаха. Тако и младима кућа врло брзо сазна где им је отишла кћер, а нарочито ако је у селу.

Осим договора са девојком да је уграби, односно да побегне у његов дом момак је у већини случајева био у договору и са неким добрым другом (рођаком) који му помаже у том чину. Такође је своју одлуку често саопштавао и родитељима.

50. М. С. Филиповић, *Таковци*, 47.

љима. Без њихове сагласности, а раније и сагласности породице (задруге), кад је егзистенција зависила скоро искључиво од пољопривреде, тешко је могао остварити брачну везу на овај начин. Ако би се родитељи супротставили, није имао материјалну и социјалну основу за егзистенцију у селу. У таквим ситуацијама, девојкина породица могла је успети да је врати и осујети јој брак са изабраником.

Стварна отмица девојке је непозната, осим поменутог одбегавања девојке у споразуму са њом, а у ретким случајевима – и њеним родитељима. Каже се „украо“ или „уграбио“ девојку. Али, већ дуже време младенци су узимају из „љубави“ – узајамне наклоности. По правилу, и момак и девојка траже сагласност родитеља. Међутим, то је данас више обавештавање о избору и тежња за очувањем добрих односа између родитеља и деце него стварно тражење дозволе. Млади ће се узети и без сагласности родитеља ако су то већ одлучили и ако су материјално независни, (запослени). Зато се све мање супротстављају њиховој жељи. Природно, родитељи често могу битно утицати на избор, посредно или непосредно. Спљуни фактори, који утичу на личност, њено формирање и схватање, толико су снажни у савременом друштву да мењају назоре и старијих чланова породице, па зато родитељи лакше дају пристанак и не утичу на избор који је извршило њихово дете. Исказ једног информатора из Горње Трепча добро приказује одређено стање и схватање: „Некада су родитељи бирали невесту за сина и при том гледали од каквог је рода. Данас није тако па се зато „растурају“ бракови“. У Такову су родитељи некада уговарали брак, па се тако дешавало да се младенци „први пут виде“ на испиту у цркви. Догађало се и то да се просци договоре за одређену девојку, а кад дођу по њу са сватовима, породица им да другу невесту. Ако не успеју у настојањима да добију „праву“, сватови су понекад пристајали и на другу, замену за испрошеној невести. Било је срамота да се врате без невесте, као и да се врати девојка коју су им дали.

Женидбене везе склапане су највише међу становницима истог села или неколико суседних села. Тада су родитељи могли бирати невесту (младожењу) и знатније утицати на избор свог детета јер су познавали скоро све породице у

околини, са њима били у одређеним везама, па су тако могли имати доста обавештења о могућним партнерима. Мало је било невеста из удаљенијих места. Ту појаву је утврдио и М. С. Филиповић својим истраживањима у Такову. Он наводи да је између 1837. и 1841. године био обичај довођења невести из љубићко-трнавских села, значи изван Такова, али како су и та села у непосредном суседству и не постоје никакве природне и друштвене препреке, није се одступало од овог правила.⁵¹ То је у складу са ставом К. Л. Строса о територијалној ендогамији европског сељачког друштва.⁵²

У већини села бракови су се склапали раније између младенаца из истог села и суседних села, јер се сматрало да добра девојка остаје у близини своје куће (рода). Девојку која није на тако добром гласу настоје да удају што даље. У селу се само сродници не узимају међу собом. Постоји изрека да је приликом избора младе (младожење) „боље знано зеље него незнан купус“.

Девојка се бирала према угледу фамилије, особинама родитеља, првенствено мајке, затим по радним и физичким способностима, као и по изгледу. Ово последње могло се најпре запазити на мобама, прелима, саборима и иранкама. Природно, у савременим условима и у неколико измењеним критеријумима за избор, кад се најпре има на уму узајамна наклоност – љубав између младенаца, узимање у родном крају није више тако искључиво јер постоје веће могућности за комуницирање са могућим партнерима и упознавање и из удаљенијих места, у школи, на послу, путовањима итд. Зато сада има више бракова у којима су супружници из удаљених крајева, па и иностранства. Створене су могућности за разграђивање оквира територијалне ендогамије. Ипак, још увек је највећи број бракова између младића и девојака из истог краја, што је и разумљиво с обзиром на друштвене околности. Запажа се да нови досељеници из околине Сјенице, Кокиног Бroда и других места често одлазе по невесте у стари крај.

У новије време, девојке, нарочито оне које су запослене или имају изгледа да се запосле, са нешто више образовања (средња стручна спрема) и имућније, не желе да се удају за

51. Исто. 51.

52. К. Леви - Строс, *Дивља мисао*, Београд 1966, 147; Н. Пантeliћ, *Друштвени живот у Неготинској крајини*, 306.

и
је
С.
да
ти
ко
зе
ег
и
у
да
о-
ту
а
ма
м
се
а.
м
на
м
ти
и
д.
а-
ти
ш
из
л-
де,
у
че
ба
за
н.
06.

земљораднике у селу. Образоване теже да оду из места рођења макар у оближњи град. То је један од важних разлога за довођење снаха из Црне Горе, Старог Влаха, Босне и Косова, уз низак наталитет и друге разлоге. Радници који су радили или раде ван свог села и свог краја доводили су и доводе девојке из места привременог боравка на раду. Неки су као грађевински радници радили у иностранству и тамо се оженили странкињама. У Прељини има неколико снаха Чехиња и Словакиња. У почетку, родитељи младожења нису били задовољни браковима својих синова само зато што су довели странкиње. Доведене невесте сеоска заједница гледала је са извесном неверицом, посебно кад је у питању њихово прилагођавање на нову средину. Оне су, међутим, убрзо веома срдично прихваћене од породица својих мужева и сеоске заједнице јер су вредне, разложне и рационалне домаћице.

Утврдили смо да је пре неколико деценија за друштвеној заједници брак био првенствено економска и основна ћелија друштва за репродукцију породице, без наглашених секуналних и других потреба супружника. Зато је била потиснута емотивна садржина односа. Није било прикладно, чак је било непристојно, па и недозвољено, исказивати присности између супружника на јавном месту. Жена је била дужна на указивање поштовања мужу и свим старијим мушкарцима. Муж је требало строго да се односи према жени. У данашње време, кад су у питању млади супружници, за њих је брак првенствено емотивно-сексуална веза, која није лишена ни свих других друштвено-економских функција. У прошлом веку и првој половини нашег века недовољно се водило рачуна о контроли рађања. Брачни парови често су имали по неколико деце. Тежило се обезбеђењу сигурног продужетка породице и одржавања домаћих култова преко мушких потомства. И у новије време се из истих разлога жели мушки пород, али то није више тако изражено као некада. Брачни парови се углавном задовољавају са по двоје деце, нарочито ако су различитог пола. Све је више и оних који имају само по једно дете, а знатан је број бракова без деце.

До првих деценија XX века, средства за производњу била су оскудна. Зато је историјски и економски било условљено трајање традиционалне задружне породице и патријархално-аутархичних односа и схватања својствених за тајак облик породичне организације. У условима натуране

производње, природно, више радних руку представљало је богатство за породицу и обезбеђивало већу сигурност приређивања и живљења. То се постизало обнављањем породице, односно рађањем већег броја синова зато што су они остали у породичној задрузи и снажили је, а кћерке су удајом одлазиле у другу кућу. Зато се од снаха очекивао пород, првенствено синови. У Јанчићима, на пример, кажу: „У браку је најважније имати децу и тако осигурати старост“. А у Атеници сматрају да брак без деце нема сврхе, па убрзо пропадне. Ако немају деце, настоје да усвоје дете из мужевљеве или женине фамилије, а сада има примера да усвајају децу из установа за забрињавање деце без родитеља. Тако су и деду казивача из Јанчића усвојили тетка и теча.

У Такову је забележено да се више желе мушки деца, као и у многим другим крајевима, јер се преко синова чува презиме и настављају породичне традиције. Раније је свака породица имала по четворо и петоро деце. Статистика потврђује да је просечан број деце по породици био већи него данас. Било је породица које су имале шесторо, седморо, па и десеторо деце, али и оних са малим бројем, као и значан процент бракова без порода, што је свакако био повод за доста честе адопције, а каткада и разводе и ретке примере двоженства, наравно прикривеног за власт. У овом крају је сразмерно више бракова без деце него у осталим крајевима Србије. У браковима без деце као последица јављала се нетрпељивост и неспоразуми између супружника, снахе и других укућана, па и разводи брака. Брак је, по правилу, био стабилан и зато што црква није давала развод. Настојала је да што дуже одложи раставу брака, без обзира на разлоге. Тако се могло чекати и деценију па и две до коначног решења. Уз то, жена је много трпела јер јој положај у друштву није омогућавао развод. Зато већина старијих испитаника каже да су раније бракови били много стабилнији него данас и да је било мало развода. Међутим, брачна неверстava, нарочито мушкараца, била су доста респрострањена. Значи, један од главних чинилаца такве стабилности брака био је положај жене у породици и друштву и ограничавање развода брака. Морала је да подноси и трпи понашање свога мужа и других старијих укућана. Правила су јој налагала да буде смерна и понизна. То је било општеважеће мишљење, а непосредна је последица места и улоге жене и њеног друштвеног вредно-

вања. Женска деца су и васпитавана у том смислу, а на то су их обавезивали и економски разлози.^{52a} Разведена жена, ако је не би прихватио њен род, остала би без икакве заштите, имовине и средстава за егзистенцију. Зато се она обавезно покоравала мужу и његовој породици. Истовремено, избегавало се да невесту врате у род. То је била срамота за породицу, мада се кватка дешавало. Целокупни систем друштвених односа био је усмерен на одржавање патријархалне породице са што мање промена у погледу права и положаја мушкараца и жене. Услед превласти мушкараца и његовог повлашћеног положаја у пороци и друштву, положај жене је био тежак, нарочито у инокосним породицама у којима је она морала да обавља знано више послова него у задрузи, у којој је било поделе послова. Деспотски однос мушкараца у многим породицама, а посебно појединих старешина задруга и њихове браће ишао је кватка дотле да се на снажу гледало као на ствар, само као на средство за репродукцију и обављање до мађих послова. Ако је снажа била неплодна и из других разлога није могла имати деце или, чак, ако је рађала само женску децу, њен положај је бивао још мучнији. Често је добијала и батине од мужа, а морала је да слуша све старије укућане. Међутим, жена – мајка која рађа синове имала је повољнији положај, некад јој је указивано и поштовање.^{52b} Данас се много шта променило, али не потпуно. Пре свега, настале су промене у саставу породице, економским односима и правима, васпитању и понашању, што је све утицало на односе између чланова домаћинства. Данас преовлађују инокосне (ну-клеарне) породице, уз одређен број проширених породица, у којима газдују заједно муж и жена, јер су поред измене структуре привређивања дружчије распоређене и улоге. Истина, чувају се и неки наслеђени елементи односа из задружне, патријархалне породице, која није тако давно нестала као доминантни облик. Тако, на пример, још увек се уочава схватање да о свим битним стварима у кући муж треба да доноси одлуку и да је по положају и правима изнад жене. То се огледа

52a. О положају жене у сеоској традиционалној породици видети:
М. М а л е ш е в и ћ, *Ритуализација социјалног развоја жене*,
Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 19, Београд
1986, 32–33.

52b. Исто, 34–35.

како у схватањима тако и у неким односима у друштву, па често и у приснијим везама са сродницима по мушкиј линији спрдства, јер је она „важнија“. Ипак, све равнoprавнијем положају жене доприносе општа друштвена кретања, подизање производних односа на виши ниво, као и позитивни прописи, нарочито у имовинским и грађанским правима. Без сумње, велики значај има и образовање, квалификање и запошљавање и друге активности жене. Све је више жена које се школују и стичу средње и високо образовање. Тако жена постаје мање економски зависна од мужа и његове породице, што јој отвара перспективу за потпунију еманципацију. Истина, у последњој деценији запошљавање је отежано, што не погодује равномерном одвијању започетих процеса. Зато положај жене у породици и друштву није достигао потребни ниво. Још постоје ограничења која потичу из наслеђених погледа, предрасуда, стварних услова живота и, наравно, појединачних понашања у конкретној породици. Испитанице нису посебно истицале свој неравноправан или подређен положај у браку и породици, из чега се може закључити да су релативно задовољне објективном ситуацијом, што вероватно и јесте у великому броју случајева. Потребно је, међутим, имати на уму да код неких постоје извесне недодумице и подозрење од могућних последица за дату изјаву о стварном положају или онаквом како га доживљава испитаница. Затим, наслеђене моралне норме налажу жени да буде уздржљива и да не исказује потпуно своје мишљење и осећања, поготову пред страним особама. Ипак, поједине средовечне и старије жене, сиромашније и мање образоване, са недовољним средствима за живот, економски зависне, са свим отворено говоре да су угрожене и свесне свог незавидног положаја у породици, без обзира на права и проглашану равноправност у друштву.

Домазетство

Девојка без браће чији родитељи имају бољу имовину, назива се миражка, јер је једина или са сестрама наследница. Кћерки јединици или једној од кћери, по правилу, доводи се муж у кућу, а остале се разудају.⁵³ М. С. Филипу, доводи се муж у кућу, а остале се разудају.⁵³ М. С. Филипу,

53. М. С. Филипу, *Таковци*, 59.

повић је у Прањанима забележио доста ретку појаву у прошлости да су у једну, истину имућну кућу, била доведена два зета за две кћери. Њихови потомци се називају Стојанићи по баби (ташти) Стојани, која је остала удовица са кћерима, којима је довела мужеве.⁵⁴ Иначе, кћери које удајом одлазе из куће добијају по део имовине или им се исплаћује одговарајућа вредност дела који би наследиле, а она која остаје у кући са родитељима поред свог дела наслеђује редовно и део који су они задржали за себе.

Миражцником се обично женио момак који није имућан, а има брата (браћу). Сада су домазетски бракови доста чести јер су традиционална схватања о матрилокалном браку знатно промењена, а и више је породица које немају мушких потомства. Момци раније нису тако радо пристајали на домазетство.

У већини села домазета су називали у ље з, па и данас га каткад тако зову. У Јанчићима су забележени и називи у тутњак, до шљак, а у Мајдану и угур. М. С. Филиповић нашао је и назив припуз. Називи за домазета недвосмислено упућују на подсмешљив тон и омаловажавање оних који су дошли жени у кућу, па би се могло закључити да им је, сходно томе, био такав и положај у породици и сеоској заједници. Није увек тако било. Напротив, каткада су били веома цењени као радници и домаћини. Ипак, имена откривају општи однос и схватања патријархалне средине о положају онога који одлази у женин род. Заправо, она указују на подређен положај мужа у матрилокалном браку по аналогији са положајем жене у патрилокалном браку. Упркос томе, у селима у околини Чачка и Горњег Милановца домазетство није било ретка појава у прошлости, као уосталом ни данас, што потврђују како ранија тако и наша испитивања. У грађи о пореклу становништва у појединим насељима утврђено је да је значајан број оснивача породица управо од оних који су дошли „на мираз“ или су истраживачи забележили „привенчао се“, дошао као „уљез“, дошао „на имање“, дошао „жени у кућу“, „удо се“⁵⁵.

54. Исти, *Таково*, 159.

55. М. Ракић, *Качер*, на више места од 780. до 922; М. С. Филиповић, *Таково*, 153 и даље; Исти, *Таковци*, 61.

У Јанчићима има знатан број домазетских бракова, и мада су дошљаци на имање углавном добро примљени, још увек се сматрају мало мање вредним. Из таквог мишљења произлази да је жена у таквом браку у најмању руку равноправна, ако не и надређена мужу. Домазети су ређе из села. Раније су то били претежно сиромашнији момци, који су каткада и служили у тим кућама или у селу пре него што су се призетили. У Такову су се према домазетима понашали са извесним подсмехом и правили су шале на њихов рачун. Кад се домазет покаже као добар радник и домаћин, бивао је поштован и у селу и у породици.

Син јединац није прихватао да буде домазет. Могло се изузетно десити да оде на тазбину само ако је веома сиромашан или нема родитеље. Јединац који ће наследити имовину био је, а тако је углавном и данас, девојке су цениле зато што неће морати да дели наследство. Девојку коју му доведу називали су *д о в о т к и ъ а*. У Теочину, сиромашни јединац ако и прихвати да буде домазет, настојао је да обавезно унесе у заједницу нешто имовине, земљу или стоку. Овде су, наводно, за уљеза обично узимани момци из села, као и момци који дођу у најам као слуге и покажу се приљежни и добри радници, што је претпоставка за добrog домаћина. Неки су се према уљезу понашали као према радној снази и посреднику за продужење породице таста. У Брезни и Горњим Братетићима такође потврђују да се дешавало да слуга постане домазет ако је добар радник. У Бољковцима боље слушају момци (зетови) издаље него они из села, јер ако не могу код „старца“ (таста) они којима је близу кућа лако се могу вратити својима.

У Србији, као и у другим крајевима наше земље усталено је већ неколико деценија да домазет – уљез, приликом склапања брака задржава своје породично име (презиме) и узима га и његова жена. Још у првој трећини нашег века то није било увек тако. Напротив, могло је добити презиме породице у коју је дошао или као у поменутом случају из Прањана да потомци добију презиме по имену старешине домаћинства (Стојанићи по баби Стојани).⁵⁶ Деца из домазетског бра-

56. V. Bogićić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja i Južnih Slovena, Građa u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga*, Zagreb 1874, 275–277; Š. Kuliscić, *Matrilokalni brak i materinska filijacija u*

ка, осим изузетно, добијају очево презиме. Испитаник из Прељине тврди да је у прошлости домазет скоро редовно узимао женино презиме, односно породично име онога коме припада имање на које је дошао. У Трудељу, пре тридесетак година два домазета су узели презимена својих жена.

И данас као и у прошлости зет слави славу куће (имања). И његова деца наслеђују мајчину славу, у ствари дедину. У настављању домаћег култа (славе) очуван је остатак једног од функција традиционалног облика домазетства, обезбеђивање мушких потомства за продужетак тастове (женине) породице.⁵⁷ Међутим, у Брајићима, ако је зет мало „јачи“ (мисли се има своју имовину), после тастове смрти обично слави своју славу а преславља тастову, што је иначе обратно. Тако поступају и у другим селима само ако је њихова имовина приближна оној на којој живе, иначе, придржавају се обичаја. Све се то наравно дешава ако је реч о верницима који прослављају крсну славу. Међутим, потребно је напоменути да већина о слави приређује макар гозбу чиме се обележава тај дан.

Положај домазета у браку и кући зависи пре свега од њега, али и од ауторитета таста – домаћина. Ако женин отац задржи управљање домаћинством, има више могућности да наметне и сачува надређеност све док је радно способан. Зато је, по правилу, у првим годинама брака домазет бивao унеколико подређен тасту: прво, зато што је био млад, друго зависност је умногоме зависила од тога да ли је у заједницу унео или није унео имовину наслеђену од оца, а такође и од запослења. Зет који донесе одређену имовину (земљу) или је запослен, економски не зависи од таста у случају неслагања и мање му се мора покоравати у традиционалном смислу. У Ђољковцима, син који пристаје да буде домазет добије део

narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Crne Gore, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1958, 53–55; N. Pantelić, *Tradicijski elementi društvene organizacije u severoistočnoj i delu centralne Srbije*, Godišnjak XVIII Akademije nauka i umjetnosti B i H, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 16, Sarajevo, 194–195.

57. V. Bogićić, *Pravni običaji u Slovena*, Zagreb 1867, 134; T. R. Bođević, *Naučni narodni живот*, kn. IV, *Domazetstvo*, Beograd 1931, 77; Š. Kuliscić, *Matrilokalni brak i materinska filijacija* . . . , 51; N. Pantelić, *Tradicijski elementi* . . . , 195–196.

нисмо остали сами у кући и на имању. Он и кћерка брину о нама". Овај испитаник има три кћери. Имање је поделио на три једнака дела (приближно) и свакој дао један део. Две су се удале и отишли из куће, а најмлађа је остала са родитељима. То очигледно показује како се делимично чувало оно што је у складу са потребама људи, али и како се мењају односи у савременој породици и браку, па какав је сада положај појединачних чланова домаћинства. Страх од напуштености и усамљености у старости, као и запуштању имања све више је чешћа појава. Очигледно, нестали су неки важни елементи који су погодовали патријархалним односима у породици и питањима својине. Прошло је време кад су у свему имали предност мушки потомци.

Као што је већ речено, зет је у прошлости довођен у кућу да би се преко њега обезбедило мушки потомство и продужила породична лоза мајчиног рода. Уосталом, то потврђује скоро једнодушно мишљење испитаника да зет није имао никаква права у погледу наслеђивања гастове имовине кад остале ће удовица, осим права на део који је унео или стекао у брачној заједници. Имовина је припадала његовој жени после смрти њених родитеља, а њу су могла наследити само њена деца или блиска родбина ако умре пре мужа а нема потомства. Такво уверење код неких влада и данас. Зет је имао право уживања за живота, али само док живи са децом на имању. Ако се ожени његова су се права гасила. Наравно, такви погледи и понашање нису често у складу са постојећим законским прописима, због чега избијају сукоби и воде се судски процеси. Због таквог поимања права у неким случајевима и у новије време, приликом склапања домазетског брака, зет или његова породица захтевали су да се та ствар обавеже уговором или да препиши (завешта) део имовине зету као обезбеђење у случају неспоразума, развода и другог. Из овога је јасно да су односи најчешће били условљени својинским правима. Домазет је свакако био економски подређен у односу на своју жену и њене родитеље, а касније зависан и према деци као наследницима мајчине имовине (дедовине). Све то утицало је на васпитање и формирање одређене свести. Тако у таквим породицама деца често нису ни сматрала оца домаћином – „главом породице“. Као стварног старешину домаћинства, што је често и био, доживљавали су деду по мајци. Јасно је да је домазетски брак као нужност у одређеним при-

ликама у патријархалним друштваним односима, и у испитиваном крају, имао све битне одлике као и у другим областима наше земље.^{59a}

Ванбрачни односи и други облици брака

У прошлости, као и данас, многи момци имали су сексуалне везе и стицали искуства пре брака. То се догађало, поред осталог, и зато што се нису женили сасвим млади. Своје прве полне односе, према изјавама испитаника, остваривали су претежно са неким слободним и удатим женама, па и удовицама. Много ређе ступали су у интимне односе и са девојкама. Ако је тога и било, после се обично нису њима женили. Девојке су, наводно, ако би и ступала у полне односе, то чиниле пре са ожењеним људима. То наводи на претпоставку да су бивале принуђене или преварене, а ретко кад се добровољно подавале. Сада млади људи често имају предбрачни однос са будућим брачним партнером. Девојке су, као и у другим крајевима, по правилу требало да уђу у брак као девице. Стварно стање је тешко утврдити јер није било уобичајено враћање невесте за коју се утврди да је ступала у полне односе пре брака. Из односа међу младенцима и на основу понашања невесте пре ступања у брак, околина је више нагађала да ли је она била девица или није. Ако од почетка у новој брачној заједници почну нетрпељивости између младе и младожење, сукоби, свађе, аруго избибање мужа изван куће и слично, тада се по селу почне говоркati да је то зато што млада није била девојка.

Брачна неверства, како тврде мушкарци испитаници, у већини села нису била ретка појава ни у прећашња времена. Раније се то, како кажу, више прикривало, а бивало је и нешто мање прилика за кршење брачне верности. С обзиром на то да су казивачи отворено говорили о браколомству и ванбрачним односима, чак и без устезања, као о нечemu нормалном,

59a. Видети: Š. Klisić, *Matrilokalni brak i materinska filijacija . . .*, N. Pantelić, *Tradicionali elementi . . .*, 190 и даље; исти, *Друштвени живот у Неготинској крајини*, 310 и даље; видети и: исти, *Домазетство у Неготинској крајини*, „Мокрањчеви дани“ 1967, Неготин 1969, 167–176.

ПОРОДИЦА

С обзиром на традиционалну задружну породицу, што је било сразмерно честа појава у селима општина Чачак и Горњи Милановац све до почетка XX века, и да су се поједине такве породице одржавале до половине XX века, као и на могућност да свака патријархална породица са више синова постане задруга, савремена сеоска породица могла би се одредити као инокосна (ужа или нуклеарна) и као породична заједница родитеља са ожењеним сином или удатом кћерком. Данас се још увек у неким селима може наћи понека, макар иrudиментарна и умногоме трансформисана задружна, пре бисмо рекли проширена породица, са извесним елементима породичне задруге. По стварној и формалној структури, највећи је број инокосних породица. Породичних заједница је између 15 и 20%, зависно од села. Такође има доста подељених, условно речено предвојених породица, у којима откријамо елементе економске, сродничке и култне повезаности као последицу традиционалних образаца понашања и односа карактеристичних и за задругу. Прелазних облика, као и непотпуних породица, старачких домаћинстава и самаца има исто тако у знатном броју, што ће још боље показати неки статистички подаци. Ипак, стварне бројеве и односе међу њима доста тешко је утврдити и, ако се не жели само формална слика, они не откривају много шта. Тако, на пример, многе инокосне породице, као и непотпуне, често бисмо могли свrstati у предвојене, подељене, у ствари делове већих породичних заједница чији један део, брачни пар са децом или без деце живи у оближњем граду (селу), а други, старији родитељи (родитељ, други сродник) у кући у селу. Каткад трећи део породице могу бити деца на школовању или неко

други на привременом раду негде даље од сталног места боравка. Повезаност тих делова код неких је веома чврста и огледа се у јединственој и укупној организацији породичних и економских функција, које не морају увек бити подједнако изражене. Код других те везе су сведене на мању меру или су каткада потпуно расточене. Тежња за економском и социјалном еманципацијом и све већа отуђеност личности као противуредност друштвеном повезивању јесте процес који је захватио и становнике испитиваног подручја. Степен одељености или повезаности развојених сродника који потичу из једне породичне целине зависи од више чинилаца објективне али, чини се, још више субјективне природе, па га стога није једноставно ни утврдити. Може бити у питању једнострани или обострани интерес, затим знатно може утицати удаљеност места боравка развојених делова, па образовање, имовинско стање, слободно време и друго. Поред осталог, на општу представу утиче и субјективно осећање напуштености (усамљености) испитаника, с једне стране, на пример родитеља и других осталех рођака у селу, и, с друге стране, схватање обавезе, потребе одржавања везе и старања, као и могућности њеног испуњавања од стране сина, снахе, унука и других сродника који живе у селу односно граду. По нашем мишљењу, то нису чињенице које се могу просто описати или измерити бројевима, што истовремено не значи да не постоје одређене законитости односа и понашања. Зато слику породице, њену трансформацију, дужности, права и положај чланова домаћинства у селима у околини Чачка и Горњег Милановца настојаћемо да представимо грађом која је прикупљена непосредним испитивањем и посматрањем на терену и помоћу статистичких података, првенствено о промени броја чланова породичног домаћинства од половине XIX века до 1981. године.

*

* * *

Породицу као основну друштвену заједницу организа-
деције живота у овом крају и шире у северозападном и сре-
старијијишињем делу Србије могућно је свестранije проучавати од
Каткад друге половине XIX века, а доста поуздане закључке за одре-
ни некојена питања, као што су структура, општи односи, привре-

вредности. Успостављају се капиталистички производни односи у крилу још увек неразрушеног патријархално-родовског сељачког друштва, које почива на обичајно-правним нормама. Познато је да се турски феудални систем није много мешао у породични живот поробљене раје. Својим поступцима више је подстицао одржавање традиционалних облика, па и њихово обнављање, као одбрамбеног механизма однарођавања, а за чување етничких и других одлика тог друштва. Значајне промене до којих је дошло косиле су се са постојећим односима и морало је наступити распадање породичног система, патријархалне задруге, који је до тада био усталjen. Током XIX и почетком XX века задруга се, истина, колико је било могућно, прилагођавала новим друштвеним и економским приликама. Р. Илић констатује, да је у последњим годинама XIX века, у време кад је испитивао Љубићка села, задруга постала реткост. „Задруга је уопште мало. У селу се нађе по 2-3 и оне броје по 20-30 душа“.⁷⁰ То свакако треба да значи да их је пре тога било више а да су неке имале и значајно више чланова. Али, истовремено треба претпоставити да је било и мањих породичних задруга, које су њему тада изгледале као инокосне породице. М. Ракић такође, пише да је крајем XIX и у првим годинама XX века у Качеру био развијен задружни живот. „Нису биле ретке задруге од 30-40 чељади. Многи су стари задружни домови били чувени чврстином организације, слогом, унутрашњим редом и имућношћу. Данас, пак (прве године XX века, прим. Н. П.) правих задруга и нема. Има тек неколико домаца са 15-18 чељади, ређе су задруге са 20-22, а само једна у Драгољу са 28 душа. Инокоштина која данас преовлађује, од штетних је економских последица. Цепањем задружних имања јако је отежано и иначе теретно држање стоке, што је опет главни привредни извор овога краја“⁷¹ Још пре 1875. године, Ј. Мишковић је обратио пажњу на раслојавање задружних породица у Рудничком округу.⁷²

70. Р. Илић, н. д., 18.

71. М. Ракић, Качер, 752.

71. М. ТАКИЯ, 1875.
72. Ј. МИШКОВИЋ, *Опис рудничког округа*, Гласник Српског ученог друштва XLI, Београд 1875, 117, 129.

* * *

У испитиваним селима и на ширем простору, породицу називају кућа, заједница, задруга, фамилија (вамлија), зависно од њеног тренутног сastава, некадашњег угледа или, просто, онога ко о томе говори. Није забележен назив братство – братво, за који М. С. Филиповић мисли да је био главни у време развијеног задружног живота.⁷³ Ретко ће се чути у обичном говору да неко каже породица Н. Н., већ много чешће кућа тога и тога (име и презиме или само надимак домаћина, име рода или неког истакнутог члана). Реч кућа, поред тога што означава зграду у којој се живи, затим просторију у којој гори ватра и где се припремају обеди за чељад, има значење и породице, шире или уже. Тај назив обухвата све чланове домаћинства који живе заједно или предвођено, али у оређеном смислу чине повезану економску, друштвено-срдничку и култну целину – заједницу.

Породицу данас претежно сачињавају брачни пар са децом или родитељи (родитељ) са ожењеним сином (удатом кћерком) и унуцима. Ово друго је, како кажу, заједница, у ствари нешто већа, проширена породица, коју чине два, три брачна пара у директном (вертикалном) сродству. Значи три, а понекад – и четири генерације. Назив задруга за породицу мање је у употреби. Задругом се сматра већа породица састављена од најмање две (потпуне, непотпуне) и више мањих породица сродника две–три и више генерација сродника у директном и бочном сродству. Разлика између заједница и задруге је, према исказима, у следећем: у заједници живи отац са ожењеним сином (данас ретко кад за извесно време и са два сина) или са удатом кћерком и зетом, као и њиховом децом. У задрузи могу бити породице браће и браће од стричева и други рођаци, мада се и у заједници каткада могу наћи и сродници по мушкиј и женској линији, осим поменутих. Очигледно, данас, кад је задружна породица као облик организације живота у селу, у датим друштвеним и економским условима, постала превазиђена историјска категорија и већ неколико деценија представља само остатак

73. М. С. Филиповић, *Таковци*, 81.

Резултати до којих смо дошли у току истраживања о процесима нестања породичних задруга и трансформацији породице само се унеколико не подударају са исказима и налазима испитивача који су радили у XIX веку и првој половини XX века. То се лако може разумети јер су заиста посматрали и утврдили снажне процесе раслојавања задруге и промене у породичном животу које су биле у пуном замаху, па се могло претпостављати да ће бити брзо окончани. Темељи традиције, међутим, чували су се и одржавали, па се на њима непрестано појављују трансформисани облици породичног живота са дубоко увреженим задружним есенцијалом. Ипак, задруга се није могла рестаурирати као општи образац зато што више није било услова и погодности за њено опстања.⁷⁵

У већини села живи сећање да су породичне задруге биле веома ретке или су већ нестале између 30-их и 40-их година XX века. Узроке за распадање задруга и такве организације живота, као и у многим другим крајевима у Србији, пре свега налазе у неслози жена у кући. „Кад жена дође у кућу, убаци се туђа крв, и она разгради сродство“. У Мојсињу се сећају да је задруга било до пре четрдесет година. До тог времена мање се деце школовало и биле су мање могућности за издавање из заједнице. Зато су домаћинства имала већи број чељади. Издавање синова одмах после женидбе у самостално домаћинство последица је економских, друштвених и правних разлога. У Липници је до 1949. године било више задружних породица. Породица Милетић је по структури и данас задруга. У време истраживања чинила су је три дела од три брата. Један брат је погинуо, а његова удовица остала је да живи у задрузи. Други брат се није женио и остао је у задрузи са браћом. Само трећи брат има потпуну породицу. За још две породице у селу може се рећи да су задружне. Породична задруга Маџаревића у Јанчићима та-

75. Ову појаву запазио је и амерички антрополог Џоел Халперн, који је више година испитивао српско село, посебно на примеру Орашца (Joel M. Halspern, *A Serbian Village* /New York: Columbia University Press, 1958/); видети и: Dž. и В. Халперн, *Srpsko društvo u Karadordevoj Srbiji* (Antropološko gledište), Stavnovništvo, br. 3-4 (1974) и 1-2 (1975), Beograd 1975, 138; исти: *Dugoročna istraživanja u Orašcu*, Pregled američke ambasade у Београду, бр. 237, Beograd 1987, 94.

које се поделила 1949. године. Тада су били најмногољуднија породица у селу. У заједници су живели отац и четири ожењена сина, са члановима својих ужих породица. У време деобе, три сина живела су у селу у родитељској кући, а један је радио као учитељ. Родитељи су после поделе остали у старој кући са најстаријим сином. Остали су засновали нова домаћинства. Породица Гојковића у Горњој Трепчи поделила се 1965. године. Отац је одлучио да остане у старој кући, а синовима је оставио да се договоре око поделе имовине и који ће од њих тројице остати са њим и мајком. Са родитељима је остао најмлађи син. Двојица старијих су сазидали посебне куће на имању које им је припало приликом деобе. У Драгољу је 1946. године, подељена братска задруга у којој су била четири брата, у то време сви ожењени. Отац им је погинуо на Солунском фронту. Мајка је одржала породицу са најстаријим сином. Док он није стасао, сама је управљала породицом. Умрла је 1942. године. До деобе је дошло пошто су сва браћа постала способна за вођење сопствених домаћинстава. И овај пример показује колико се упорно одржавају начела задружног живота. У Горњој Црнући, једна кућа (задруга) Поповаца, у којој је било 32 душе, разделила се одмах после ослобођења (1945–1946).

Изложени примери, а сличних би се могло навести још много, јасно потврђују да су правила живота, понашања и односа, карактеристична за патријархалну задружну породицу, упорно одржавани јер су била дубоко уврежена у пракси и свести људи. Зато није чудо да се делимично чувају и садржана су у животу савремене сеоске породице (а добним делом и урбане), уз све иновације и измене у њеном функционисању и новим односима међу сродницима.

Статистички и други бројчани подаци у потпуности потврђују етнолошку грађу и резултате истраживања, па упредо са њима дају могућност за друге студије, уопштена сагледавања и доношење закључака. Промене просечног броја чланова породице, како у појединачним насељима тако и у целом некадашњем рудничком округу и његовим срезовима, качерском, таковском (црногорском), лубићком и трнавском,

односно савременим општинама Чачак и Горњи Милановац, током XIX и у XX веку, уз друге чињенице, омогућава и уобликовање потпуније слике о породици и неким породичним односима на испитиваној територији.

У окружју рудничком 1846. године просечна породица је имала 6,55 чланова. Тачније, у срезовима моравском (касније Љубићком) 6,18; црногорском (потоњем таковском) 6,90 и качерском 6,83 члана домаћинства. У окружју чачанском била је 6,20, укључујући и град Чачак. Међутим, само у срезу трнавском (са градом Чачком) имала је 5,27 а без Чачка 5,76 чланова. Значи, половином прошлог века сеоска породица на испитиваној територији имала је просечно 6,16 чланова,⁷⁶ што потврђује, ако се узме у обзир могућан високи наталитет с једне стране, и могућан број инокосних породица, с друге стране, да је ипак морао постојати знатан број задруга. Величина просечне породице варира између 4,32 у Прељини до 10,26 у Горњој Црнући. У већини села, међутим, породица је ипак већа од 5,80 чланова по домаћинству (видети табелу I). У брдско-планинским селима, у којима је сточарство било главно занимање, домаћинства имају сразмерно више чељади. На просечан број чланова породице, нарочито у мањим насељима, знатно су утицале велике задруге са тридесетак и више чланова, односно број малих, непотпуних и самачких домаћинстава.

Према попису из 1850. године, само четири године после наведених података, породица у окружју рудничком имала је у просеку више чланова, достигла је 6,79. Истовремено се, међутим, у окружју чачанском у приближно истом односу смањила просечна породица, имала је само 5,95 члана.⁷⁷ Такво стање је релативно кратко трајало а одраз је одређене стабилизације општих друштвених и економских прилика у то време у односу на претходно раздобље. Међутим, процес раслојавања се наставља и већ петнаест година касније (1866) последице продирања капиталистичких односа и дејства прописа Грађанског законика постепено се одражавају у растакању задружних породица. У рудничком

76. Јован Ђавориловић, *Речник географијско-статистичкий Сербие*, Београд 1846.

77. Јован Ђавориловић, *Прилогъ за географію и статистику Србие*, Београд 1852, 228-229.

округу тада је породица у просеку бројала 6,22 члана или у срезу црногорском (таковском) 6,69; моравском 5,91; качерском 6,40; а у вароши Горњи Милановац 4,13 чланова.⁷⁸ Крајем XIX века, у попису становништва краљевине Србије од 31. децембра 1895. године, просечан број чељади у задрузи (породици) у целом рудничком округу знатно се смањио и износио је 5,90, али у селима је још увек био нешто већи од шест чланова (тачно 6,02) док је у Горњем Милановцу износио 4,55. Али, у срезу таковском износио је још увек 6,58, као и у качерском 6,33 члана по домаћинству, док је истовремено у Љубићком срезу тај број био само 5,87, а у трнавском (са градом Чачком) још мањи 5,07, што јасно потврђује да су у селима у непосредној близини Чачка и у долини Западне Мораве, што значи и важнијим комуникацијама, нови односи имали већи утицај. На основу збирних података (табела II) о величини задруга (породица) у рудничком округу и срезовима у његовом саставу, а према попису становништва из 1895. године, јасно се види смањивање броја породица са више чланова.

Т а б е л а I

Место	Број кућа	Број душа	Просечан број чланова породице
У срезу Моравском			
Балуга	26	144	5,54
Бечань	101	552	5,46
Бресница	121	744	6,49
Брђани	65	422	6,49
Видова	32	154	4,81
Вранићи	36	201	5,58
Врничани	26	266	10,23
Вујетинци	37	196	5,30
Горевница Г.	105	619	5,89
Горевница Д.	73	459	6,29

78. Ј. М и ш к о в и ћ, *Опис рудничког округа*, Гласник српског ученог друштва, књ. XXXIV, Београд 1872, 186.

| Место | Број кућа | Број душа | Просечан број
чланова породице |
|-------------------|-----------|-----------|-----------------------------------|
| Катрга | 77 | 448 | 5,81 |
| Кон ћевићи | 51 | 272 | 5,33 |
| Лађевци | 83 | 528 | 6,36 |
| Любићъ | 64 | 426 | 6,65 |
| Милићевци | 64 | 381 | 5,95 |
| Милочай | 83 | 524 | 6,31 |
| Міюковцы | 84 | 542 | 6,45 |
| Мойсингъ | 74 | 409 | 5,52 |
| Мрчаевци | 145 | 840 | 5,79 |
| Обрва | 60 | 362 | 6,03 |
| Огланићи | 46 | 268 | 5,82 |
| Остра | 90 | 605 | 6,72 |
| Папратиште | 33 | 295 | 8,93 |
| Поповићи | 20 | 145 | 7,25 |
| Прислоница | 88 | 536 | 6,09 |
| Прієворъ | 90 | 491 | 5,45 |
| Прієльина | 86 | 458 | 4,32 |
| Ракова | 42 | 290 | 6,90 |
| Рожци | 61 | 403 | 6,60 |
| Сирча | 98 | 562 | 5,73 |
| Станчићи | 30 | 147 | 4,90 |
| Табановићи | 55 | 345 | 6,27 |
| Тамникъ | 81 | 512 | 6,32 |
| Трбушани | 59 | 365 | 6,18 |
| Трепча Горња | 30 | 210 | 7,00 |
| Трепча Долња | 69 | 401 | 5,81 |
| Цветке | 68 | 475 | 6,98 |
| Янчићи | 23 | 212 | 9,21 |
| У срезу Трнавском | | | |
| Атеница | 147 | 808 | 5,50 |
| Горичани | 85 | 459 | 5,40 |
| Заблаће | 124 | 628 | 5,10 |
| Лазацъ | 174 | 1118 | 6,42 |
| Мршинци | 107 | 596 | 5,57 |
| Премећа | 101 | 706 | 6,99 |
| Слатина | 97 | 564 | 5,80 |
| Трнава | 152 | 818 | 5,38 |

| Место | Број кућа | Број душа | Просечан број
чланова породице |
|---------------------|-----------|-----------|-----------------------------------|
| Ежевица | 179 | 1035 | 5,78 |
| Ездиница | 98 | 536 | 5,47 |
| У срезу Црногорском | | | |
| Алвая | 22 | 136 | 6,18 |
| Баняни | 18 | 129 | 7,17 |
| Бершићи | 53 | 370 | 6,98 |
| Бранетићи | 68 | 506 | 7,44 |
| Брезна | 50 | 281 | 5,62 |
| Брусница (варош) | 63 | 205 | 3,25 |
| Брунница (село) | 85 | 604 | 7,10 |
| Велерђећь | 75 | 452 | 6,02 |
| Врнчани | 38 | 260 | 6,84 |
| Грабовица | 59 | 397 | 6,73 |
| Дренова | 36 | 281 | 7,80 |
| Каменица | 49 | 334 | 6,81 |
| Клатичево | 31 | 186 | 6,00 |
| Кнежевац | 16 | 136 | 8,50 |
| Коштунићи | 58 | 480 | 8,27 |
| Леушићи | 30 | 211 | 7,03 |
| Лозань | 45 | 288 | 6,40 |
| Лочвцы | 18 | 108 | 6,00 |
| Лунђевица | 45 | 308 | 6,84 |
| Лђвая | 31 | 271 | 8,74 |
| Лютовница | 33 | 214 | 6,48 |
| Майдань | 87 | 615 | 7,06 |
| Неваде | 42 | 299 | 7,12 |
| Озрем | 49 | 354 | 7,22 |
| Пранини | 172 | 1102 | 6,40 |
| Сврачковци | 20 | 181 | 9,05 |
| Семедреж | 26 | 175 | 6,73 |
| Синошевићи | 19 | 147 | 7,74 |
| Срезојевашац | 34 | 197 | 5,79 |
| Таково | 49 | 331 | 6,75 |
| Теочин | 64 | 548 | 8,56 |
| Шарани | 39 | 213 | 5,46 |
| Ябланица | 34 | 211 | 6,20 |

| Место | Број кућа | Број душа | Просечан број
чланова породице |
|-------------------|-----------|-----------|-----------------------------------|
| У срезу Качерском | | | |
| Болькоцы | 56 | 397 | 7,09 |
| Босута | 58 | 348 | 6,00 |
| Дићи | 27 | 159 | 5,90 |
| Драголь | 33 | 250 | 5,57 |
| Заграђе | 58 | 379 | 6,53 |
| Лалинци | 25 | 158 | 6,32 |
| Рудникъ | 50 | 395 | 7,90 |
| Трудель | 50 | 379 | 7,58 |
| Црнућа Горња | 19 | 195 | 10,26 |
| Црнућа Долња | 29 | 230 | 7,93 |
| Штавица | 40 | 316 | 7,90 |

Занимљиво је да је истовремено у рудничком округу био највећи процент самаца у селима у односу на остале округе у Србији, чак 2,14%, док је најмањи процент био, управо тамо где је била најмања просечна породица, у тимочком округу, само 1,19%. Посредно је и то одраз знатнијег броја задружних и породица са више чланова у испитиваној области. У то време (крај XIX века) могло је бити задруга и до 30% од укупног броја породица. Сасвим неочекивано, и највећи број породица без деце, у тадашњој Србији, опет је био у рудничком округу, 14,89%, или по срезовима: трнавском 16,61; качерском 14,79; љубићком 14,03 и таковском 13,71%, што је био један од разлога и за нестајање задружних породица, али и јасан повод за честе адопције деце, о чему је било речи.⁷⁹

У току следећих пет година, до преласка у XX век, додали су се неке мање промене, које суштински нису утицале на просечну величину породице, њен састав и унутрашњу организацију. То потврђује и преглед величине породичних домаћинстава и величине просечних породица по селима из пописа становништва 1900. године⁸⁰ (табела III).

79 Статистика Краљевине Србије, књ. XIII, Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године, Београд 1899, XLV, XLVII, XLVIII, LV, LVII, 86, 190–191.

Табела II

Задруге – породице по броју чланова у 1895. години

	1	2-3	4-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	преко 30
У округу Рудничком									
	534	4 212	7 246	10 922	1 685	288	56	11	6
У срезовима:									
<i>Љубињском</i>	106	761	1 226	1 839	280	26	6.	2	-
<i>Трнавском</i>	166	795	1 009	1 181	92	15	-	-	-
<i>Таковском</i>	134	561	979	1 787	380	78	17	4	2
<i>Качерском</i>	54	352	652	1 225	215	22	2	-	1

Табела III

72

Породилце у Качерском, Таковском, Љубићском и Трнавском
спрезу 1900. године са

| Назива
насеља | 1 | Срез Качерски | | | | | | | | | | прос.
породи. |
|-----------------------------|----|---------------|------|-------|-------|-------|----------------------|-------------|-------------|------|----|------------------|
| | | 1-5 | 6-10 | 11-15 | 16-20 | 21-25 | 26-30чла.
станов. | бр.
пор. | бр.
поп. | 9 | 10 | |
| Бољковци | 54 | 57 | 16 | 2 | 1 | - | - | 898 | 130 | 6,90 | - | - |
| Доњи Бањани | 8 | 17 | 3 | 1 | - | - | - | 258 | 32 | - | - | - |
| Лалинци | 29 | 22 | 6 | - | - | - | - | 361 | 57 | - | - | - |
| Вуцићи | 26 | 22 | 9 | 1 | - | - | - | 395 | 58 | 6,81 | - | - |
| Угриновци | 57 | 54 | 4 | - | - | - | - | 669 | 115 | 5,81 | - | - |
| Штавица | 48 | 39 | 6 | - | - | - | - | 558 | 93 | 6,00 | - | - |
| Босута | 47 | 71 | 11 | 2 | - | - | - | 915 | 131 | - | - | - |
| Арагоњ | 45 | 53 | 15 | 2 | 1 | - | - | 821 | 116 | 7,07 | - | - |
| Трудаљи | 56 | 80 | 11 | - | - | - | - | 971 | 148 | 6,56 | - | - |
| Заграђе и
зас. Брезовица | 33 | 46 | 10 | 3 | - | - | - | 637 | 92 | 6,92 | - | - |
| Рудник | 11 | 23 | 4 | 2 | - | - | - | 283 | 40 | 7,07 | - | - |
| заселак Звезда | 21 | 30 | 2 | 2 | - | - | - | 355 | 55 | 6,45 | - | - |
| Златарци | 27 | 17 | 6 | 1 | - | - | - | 289 | 51 | 5,66 | - | - |
| Прилине | 13 | 19 | 5 | - | - | - | - | 266 | 37 | 7,19 | - | - |
| Салаши | 15 | 15 | 2 | - | - | - | - | 206 | 32 | 6,43 | - | - |
| Давидовица | 17 | 19 | 2 | 1 | - | - | - | 257 | 39 | - | - | - |

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Крича Река	20	29	4	-	-	-	-	351	53	6,62
Мутањи
заселак Лука	9	10	1	-	-	-	-	123	20	-
Аугањива заселак	6	12	2	-	-	-	-	141	20	-
Рељинци и
зас. Копривница	11	14	-	-	-	-	-	159	25	-
Церова и
заселак Оштрель	10	16	2	-	-	-	-	180	28	-
Шилопај и
заселак Грачаница	7	22	3	-	-	-	-	234	32	-
Липа	14	6	-	1	-	-	-	123	21	-
Свега срез
качарски	13	11	1	1	-	-	-	160	26	-
	12	11	2	-	-	-	-	158	25	-
	1183	1320	223	34	4	-	-	18005	2767	6,51
Орез Таксовски										
Ба и заселак										
Грађеник	22	26	2	1	-	-	-	331	51	6,49
заселак Рујевац	13	26	2	1	3	-	-	347	45	7,71
Горњи Бањани	24	17	3	2	-	-	-	282	46	6,13
Горњи Бранетићи										
и зас. Боблија	16	23	5	-	-	-	-	289	44	6,57
заселак Вратонвића	7	19	2	1	-	-	-	210	29	7,24
заселак Матаџац	20	17	6	1	-	-	-	303	44	6,88
заселак Проструга	15	11	3	2	-	-	-	206	31	6,64
Лозањ и зас.										

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Медница	22	19	3	1	—	—	292	45	6,49	6,49
зас. Сушевине	15	20	6	2	1	—	345	44	7,84	7,84
Озрем	21	31	8	2	—	—	439	62	7,08	7,08
зас. Црна Река	12	15	—	1	—	—	179	28	6,39	6,39
зас. Цол Брдо	9	14	—	—	—	—	142	23	6,17	6,17
Полом	13	28	7	5	4	—	524	57	9,19	9,19
Бершићи	24	19	3	1	—	—	289	47	6,15	6,15
зас. Галич	8	20	2	—	1	—	238	31	7,68	7,68
зас. Глоговац	3	5	1	—	1	—	68	8	8,50	8,50
Брезна	42	24	8	1	—	—	450	75	6,00	6,00
Брајићи	7	10	6	1	—	—	204	24	8,50	8,50
Контунићи и зас.	26	22	8	2	—	2	441	60	7,35	7,35
Галовићи	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мирковићи и зас.	26	32	10	4	—	—	547	72	7,60	7,60
Томовићи	31	24	6	—	1	—	394	62	6,35	6,35
Леушчићи	25	34	8	4	1	—	530	72	7,36	7,36
Срећојевићи	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Теочин и зас.	12	25	8	1	—	—	357	46	7,76	7,76
Поточина	22	22	9	3	—	—	403	56	7,20	7,20
зас. Кремна	13	18	8	1	1	—	329	41	8,02	8,02
зас. Страна	50	63	17	3	1	—	959	134	7,15	7,15
Брусила	41	57	14	—	—	—	779	113	6,89	6,89
Грабовица	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Јабланица	40	39	6	1	-	-	-	536	86	6,23
Луњевица	41	43	9	4	1	-	-	674	98	6,88
Семедреж	24	23	8	1	1	-	-	414	57	7,26
Бело Поље	17	28	8	2	-	-	-	431	55	7,83
Горња Брбава	32	20	2	-	-	-	-	284	54	5,26
Горња Црнућа	17	49	7	2	-	-	-	560	75	7,46
Доња Брбава	30	58	12	3	2	-	-	807	105	7,68
Доња Црнућа	44	36	4	2	-	-	-	503	86	5,85
Липовац	21	35	10	1	-	-	-	493	67	7,36
Прњавор	25	16	2	-	1	-	-	263	44	5,98
Велереч	44	47	8	-	-	-	-	619	99	6,45
Мајдан	77	70	14	-	-	-	-	961	161	5,69
Неваде	34	44	5	1	-	-	-	542	84	6,45
Сврачковци	28	37	11	2	1	-	-	572	79	7,24
Прањани	132	162	30	9	-	-	-	2 259	333	6,78
Врнчани и зас.										
Бараш	10	9	11	-	-	-	-	117	20	5,85
зас. Локве	15	24	5	-	-	-	-	300	44	6,82
зас. Подгорица	5	13	6	-	2	-	-	251	26	9,62
Доњи Бранетићи										
и зас. Врановце	8	8	3	1	-	-	-	141	20	7,05
зас. Јасик,										
Јегловиште и										
Требежине	19	16	6	-	1	-	-	289	42	6,98

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Аренова	25	47	12	2	-	-	651	86	7,57	
Калиманчићи	22	30	1	2	-	-	364	55	6,61	
Клатичево	23	20	4	1	-	-	317	48	6,60	
Лочевци и зас.										
Стојановићи	14	7	3	1	-	-	161	25	6,44	
Љеваја	21	7	4	-	-	-	176	32	5,50	
Лутовница	19	29	4	-	1	1	384	54	7,11	
Накучани	15	25	5	-	-	-	293	45	6,51	
Синошевићи	14	19	3	-	1	-	266	37	7,20	
Таково	54	37	7	-	-	-	561	98	5,72	
Шарани и зас.										
Ражањ	40	31	11	1	-	-	529	83	6,37	
Свега у селима										
среза Таковског	1 449	1 668	366	76	26	3	24 595	3 588	6,85	
Срез Јубиљски										
Бечань	94	62	5	-	-	-	895	161	5,56	
зас. Буковац	14	6	-	-	-	-	86	20	4,30	
Бресница	155	147	12	1	-	-	1 776	315	5,64	
Видова	20	13	5	-	-	-	202	36	5,61	
Врнчани	15	42	11	2	1	-	569	71	8,01	

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Јанчићи	32	26	8	2	1	-	478	69	6,92	
Пријевор	83	50	11	-	-	-	831	144	5,77	
Рошићи	60	63	9	5	-	-	888	135	5,92	
Валуга	15	15	-	-	-	-	154	30	5,13	
Коњевићи	40	34	8	1	-	-	526	83	6,33	
Љубући	69	62	15	-	-	-	906	146	6,20	
Предиња	108	70	12	2	-	-	1 086	192	5,65	
Врањанићи	18	31	4	-	-	-	-	343	53	6,47
Горња Горењница	96	103	13	6	-	-	1	1 441	219	6,58
Милићевићи	63	74	12	-	-	-	-	972	149	6,52
Миоковци	72	88	20	1	-	-	-	1 180	181	6,52
Ракова	50	39	7	2	-	-	-	606	98	6,18
Трбушани	75	45	2	-	-	-	-	604	122	4,95
Горња Трепча	46	46	6	1	-	-	-	624	99	6,30
Доња Трепча	86	67	9	5	-	-	-	1 030	167	6,16
Мојсиње	75	62	6	-	-	-	-	799	143	5,59
Станчићи	20	13	-	-	-	-	-	167	33	5,06
Доња Горењница	72	69	8	-	1	-	-	887	150	5,91
Катра	74	72	7	2	-	-	-	917	155	5,92
Мртајевићи	168	137	11	2	-	-	1	1 732	319	5,43
Вујетинци	48	40	2	-	-	-	-	500	90	5,55
Остра	110	100	13	-	1	-	-	1 328	224	5,93
Брђани	75	93	13	-	-	-	-	1 188	182	6,53

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Прислоница	76	101	30	2	1	1	1	1 497	211	7,09
Соколићи	24	19	3	-	-	-	-	264	46	5,74
Лађевци	93	89	10	5	4	-	-	1 316	201	6,55
Брва	46	33	6	-	1	-	-	528	86	6,14
Травник	91	84	9	1	-	-	-	1 074	185	5,80
Цветке	65	72	13	1	-	-	-	953	151	6,31
Свега у селима
среза Јубинског	2 248	2 067	298	41	10	2	2	28 350	4 666	6,07
Срез Трнавски										
Бањица	54	55	10	-	1	-	-	745	120	6,20
Заблаће	40	45	4	-	-	-	-	537	89	6,03
Јежевица	89	60	4	2	-	-	-	875	155	5,64
Кукићи	40	17	-	-	-	-	-	272	57	4,77
Липница	67	43	3	-	-	-	-	612	113	5,41
Рајац	40	60	7	-	-	-	-	699	107	6,53
Баланско Полье	14	14	-	-	-	-	-	158	28	5,64
Горгтани	37	28	3	-	-	-	-	393	68	5,78
Жасочани	26	24	-	-	-	-	-	262	50	5,24
Кацулице	59	52	3	-	-	-	-	631	114	5,53
Лазац	100	82	9	-	-	-	-	1 085	191	5,68
Мршићи	59	41	1	-	-	-	-	517	101	5,12
Петњица	32	17	1	-	-	-	-	264	50	5,28

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Премена	49	26	1	-	-	-	-	381	76	5,01
Слатина	44	36	2	-	-	-	-	452	82	5,51
Јездина	48	32	9	-	-	-	-	489	89	5,49
Лозница	71	51	2	1	-	-	-	685	125	5,48
Паковраће	29	31	2	1	-	-	-	390	63	6,19
зас. Међувршје	12	6	3	-	-	-	-	133	21	6,33
Парменац	25	18	3	1	-	-	-	294	47	6,25
Придворица	41	24	1	3	-	-	-	385	69	5,58
зас. Бељина	12	6	-	-	-	-	-	87	18	4,83
Риђаге	20	21	2	-	-	-	-	255	43	5,93
Агеница	87	54	6	2	-	-	-	809	149	5,42
Бадуга	21	16	2	-	-	-	-	202	39	5,18
Вата	31	22	3	-	-	-	-	300	65	5,35
Вадуща	46	59	2	-	-	-	-	619	107	5,78
Кулиновци	39	19	2	-	-	-	-	308	60	5,13
Тргава	93	85	10	1	-	-	-	1 130	189	5,98
Свега у селима										
среза Трнавског	1 325	1044	95	11	1	-	-	13 969	2 476	5,64
Град Чачак	740	185	1	-	-	-	-	4 148	926	4,48
Град Г. Милановац	364	104	-	-	-	-	-	2 834	468	6,05

Током XIX века у већини села породица је у просеку имала шест и више чланова, а у знатном броју и више од седам, док је у неким селима тај број прелазио и осам, па до стизао и више од десет чланова. У свим селима је било за друга са петнаест и више чланова домаћинства, а у укупном броју проценат задружних породица био је између 10 и 15%. Истина, статистички подаци не дају сами по себи детаљне одговоре о структуре породице, њеним одликама у смислу социјалних односа, процеса раслојавања и неравномерног тока тих процеса, на пример у брдско-планинским селима и у онима у долинама и у близини важнијих комуникација. Међутим, показују да се, по правилу, дуже одржавају веће породице у брдским насељима где је сточарство важније за нимање, па, следствено томе, и традиционални односи и понашања.

На основу статистичких чињеница, старијих писаних и других података, нових сазнања, као и наших испитивања народног живота и обичаја, могли смо закључити да је задружна породица представљала идеални образац породичног живота, упркос противречним процесима који су водили њеном нужном распаду услед продора капиталистичких робно-новчаних односа. Истовремено, деловали су и други чиниоци. Тако је у овом крају уочљив сразмерно велики број самачких и малих домаћинстава у односу на друга подручја Србије. То није својствено ни локалном ни сељачком друштву уопште, а у одређеном случају може бити последица историјско-политичких прилика у којима се налази овај део Србије, а то су устанци и ослободилачки ратови. Али, вероватно су могли утицати и неки природни фактори, на пример у вези са здравственим приликама. Ово последње требало би посебно истражити јер је број бракова без деце кад је у питању сеоска породица доста велики, неуобичајен, како у XIX веку тако и током XX века. Сvakако да то није последица само друштвених и економских односа из којих је могло произаћи и смањење наталитета.

80. Статистика Краљевине Србије, књ. XXIII, Попис становништва 31. децембра 1900. године, Београд 1903, 504–505, 518–519, 524–525, 650–561, 566–567.

Табела IV

Породиле у таковском, неким селима чијшког среза и у Њубинско-
травском срезу 1955. године са

| Назив насеља | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 | 11-16 | 16 и ви-
ше чла. |
|--------------------|---------------|----|-----|-----|-----|-----|----|----|----|----|-------|---------------------|
| | Срез таковски | | | | | | | | | | | |
| Бело Поље | 18 | 41 | 25 | 70 | 68 | 60 | 28 | 24 | 12 | 22 | 18 | - |
| Брезна | 15 | 49 | 65 | 64 | 93 | 67 | 41 | 19 | 10 | 6 | 11 | - |
| Брунница | 27 | 92 | 120 | 149 | 153 | 141 | 86 | 45 | 25 | 21 | 19 | - |
| Горњи Бањани | 18 | 40 | 50 | 55 | 78 | 55 | 32 | 18 | 8 | 7 | 9 | - |
| Горњи
Бранетићи | 13 | 18 | 30 | 40 | 43 | 44 | 27 | 20 | 9 | 10 | 3 | - |
| Клатичево | 19 | 31 | 44 | 60 | 55 | 51 | 37 | 21 | 11 | 9 | 7 | - |
| Коштунићи | 7 | 31 | 37 | 41 | 43 | 47 | 34 | 20 | 10 | ; | 3 | - |
| Мајдан | 33 | 33 | 47 | 62 | 57 | 75 | 44 | 38 | 20 | 12 | 11 | - |
| Неваде | 24 | 26 | 43 | 55 | 53 | 47 | 26 | 20 | 7 | 4 | 2 | 1 |
| Озрем | 11 | 27 | 44 | 52 | 41 | 33 | 24 | 20 | 12 | 5 | 5 | - |
| Прањани | 42 | 77 | 101 | 133 | 119 | 95 | 56 | 31 | 14 | 17 | 9 | 2 |
| Рудник | 65 | 39 | 82 | 65 | 58 | 47 | 23 | 18 | 10 | 8 | 6 | - |
| Савинац | 8 | 32 | 43 | 53 | 51 | 50 | 40 | 22 | 14 | 2 | 5 | - |
| Шилопај | 21 | 48 | 47 | 70 | 49 | 51 | 32 | 31 | 9 | 6 | 4 | - |
| Таково | 12 | 40 | 30 | 45 | 64 | 59 | 36 | 21 | 12 | 4 | 3 | - |
| Теочин | 9 | 29 | 43 | 54 | 55 | 52 | 31 | 20 | 12 | 5 | 4 | - |
| Врачешница | 26 | 46 | 60 | 86 | 82 | 72 | 48 | 20 | 7 | 4 | 6 | 1 |
| Врчани | 12 | 25 | 43 | 48 | 43 | 42 | 17 | 19 | 15 | 6 | 6 | - |

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Горњи
Милановац	280	202	253	238	117	33	11	2	3	1	-	-	-
Свега срез
таковски	660	926	1207	1440	1322	1121	673	428	218	142	131	4	-
Бољковци	14	21	35	36	32	29	23	20	8	6	5	-	-
Арагоњ	11	24	31	39	27	30	25	5	4	7	2	-	-
Трудењ	6	15	27	40	47	49	29	17	9	4	1	-	-
Заграђе	9	15	36	48	42	61	32	19	8	4	9	1	-
Свега срез
Љипшицки	450	696	977	1 274	1 276	1 076	700	401	229	143	164	7	-
Атенција	23	43	31	63	72	53	38	22	5	2	6	-	-
Брђани	19	34	59	81	71	63	46	24	21	11	8	-	-
Бресниција	53	89	144	177	173	123	89	48	18	8	7	-	-
Доња Третча	16	45	43	61	65	46	27	21	7	4	6	-	-
Горичани	14	36	51	69	73	66	46	20	5	5	9	-	-
Г. Горевница	19	44	57	111	75	61	55	17	18	11	8	-	-
Г. Третча	3	7	13	31	31	28	17	12	10	6	5	-	-
Лежевица	42	95	112	145	160	156	70	47	33	15	12	-	-
Дазаџија	28	37	64	87	112	86	73	44	19	12	11	-	-

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Лозница	20	30	47	48	56	64	29	18	8	7	7	—	—
Љубић	44	67	73	90	128	98	66	36	28	16	25	—	—
Миланевци	15	26	54	44	68	38	40	16	16	6	6	8	—
Миоковци	14	25	43	49	55	50	29	18	5	7	10	1	—
Мојсиње	23	31	52	51	41	28	22	16	10	2	4	—	—
Мрчајевци	96	147	207	267	217	162	76	41	27	13	12	—	—
Остра	22	41	76	103	93	89	58	30	19	8	11	—	—
Парменац	88	53	60	71	77	64	44	42	15	8	7	—	—
Прељина	24	46	62	84	69	40	41	19	11	4	7	1	—
Пријевор	21	38	56	72	72	48	38	16	9	4	6	—	—
Прислоница	23	31	41	83	75	64	47	29	14	4	13	—	—
Рошци	39	61	71	105	95	77	49	23	17	5	12	1	—
Слатина	40	84	73	140	115	81	45	29	5	6	4	1	—
Трбуњани	29	48	61	66	70	51	34	26	10	4	7	1	—
Трбава	35	55	64	91	100	86	60	33	17	7	7	—	—
Заблаће	20	45	65	84	82	66	37	27	13	8	6	—	—
Чачак	1 282	946	1 234	1 149	622	281	125	47	23	10	8	2	—
Свега срез
Љубићко-
Трнавски	2 052	2 204	2 913	3 422	2 867	2 069	1 301	721	383	193	222	8	—

Табела V

Породице по броју чланова у општинама Горњи Милановац
и Чачак 1971. године

Општина	1	2	3	4	5	6	7	8	и више чланова
Горњи
Милановац	1 859	2 456	2 703	2 882	1 817	1 228	418	290	
Чачак	3 533	4 803	6 785	7 523	3 352	1 656	601	365	

Смањивање просечног броја чланова породичног домаћинства током XX века траје непрекидно, што значи даље осипање породице, нестајање неких традиционалних форми и промене у схватањима организације начина живота у сеоској заједници. Све то изазива потребу и за новим начином производње и промене у општој структури привређивања. Настају измене и у имовинско-правним и другим односима између чланова задруге и осталих сродника. У трећој и четвртој деценији XX века, подела породица је било нешто мање, мада је унутрашње разграђивање било снажно, али је био још увек јак и ауторитет оца, старешине, власника имовине. После другог светског рата, у току социјалистичког развоја земље и друштва, тај ток се убрзава и долази до коначног раслојавања традиционалне породице.

Величина просечног породичног домаћинства 1931. године, била је: у Љубичком срезу 5,70; трнавском (без Чачка) 5,60; таковском 5,80; качерском 5,70; а у градовима Чачку 4,54 и Горњем Милановцу 4,38 чланова.⁸¹ Бројеви јасно упућују на то да има још доста великих породица, па и понека породична задруга, у шта смо се могли уверити и у току испитивања на терену. Али, већ попис становништва из 1953. године, даје сасвим другачију слику. Просечни бројеви сведени су у срезу Љубићко-трнавском на 4,40 у селима (у Чачку је било 3,15), у таковском на 4,92 (у Горњем Милановцу 2,98) и Љишком (са-

81. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, књ. I, Попис становништва, број кућа и домаћинстава, Београд 1937, 38, 42, 48, 49.

мо села која су касније ушла у састав општине Горњи Милановац) на 4,93 члана породичне заједнице. Види се да још постоји више проширених породица, а можда и нека задруга, упркос токовима који су неповољно утицали на њено одржавање (табела IV).⁸²

Већ 1971. године, међутим, просечна породица у општини Горњи Милановац има само 3,54, а у општини Чачак 3,39 чланова (табела V).⁸³

Просечна породица 1981. године у истим општинама била је још мања и имала је, у општини Горњи Милановац 3,22, а само у селима 3,46 члanova, док је у општини Чачак била са 3,23, а у селима 3,43 члана домаћинства.⁸⁴ Све ово не-

82. Попис становништва 1953. године, књ. XVI, Домаћинства и породице, Савезни завод за статистику, Београд 1962, 45–47, 84–85.

83. Попис становништва и станова 1971. године, књ. VI, Савезни завод за статистику, Београд 1974, 240–241.

84. Први резултати пописа становништва по општинама и насељима, 31. марта 1981. године, Савезни завод за статистику, Београд 1984, 45–47, 114–115. Према овим подацима, просечна породица у селима имала је члanova:

У општини Горњи Милановац

Бело Поље 4,00; Бершићи 3,90; Богданцица 3,71; Большковци 3,42; Брајићи 3,10; Брђани 3,70; Брезна 3,40; Брезовица 3,80; Брусица 3,60; Варнице 3,50; Велереч 3,20; Врачешница 2,80; Врнчани 3,60; Гојна Гора 3,53; Горња Врбава 3,14; Горња Црнућа 3,90; Горњи Бањани 3,72; Горњи Бранетићи 3,60; Грабовица 3,60; Давидишица 3,22; Доња Врбава 3,70; Доња Црнућа 3,77; Доњи Бранетићи 3,13; Арагољ 3,43; Дренова 3,30; Дружетићи 3,70; Заграђе 4,10; Јабланица 3,67; Калиманићи 3,30; Каменица 2,80; Клатичево 3,50; Коштунићи 3,52; Крива Река 2,73; Леушићи 3,10; Липовац 3,57; Лозањ 3,44; Лоњевци 3,82; Луњевица 3,23; Љеваја 3,36; Љутовница 3,00; Мајдан 3,45; Мутањ 3,16; Накучани 3,20; Неваде 3,26; Озрем 3,23; Полом 3,70; Прањани 3,29; Прњавор 2,98; Рељинци 3,78; рудник 3,10; Ручићи 3,15; Сврачковци 3,40; Семедреж 3,55; Синошевићи 3,46; Срезојевци 3,38; Таково 3,80; Теочин 3,90; Трудељ 3,50; Угриновци 3,70; Церова 3,00; Шарани 2,46; Шилопај 2,78; (Горњи Милановац 2,98)

У општини Чачак

Атеница 3,39; Булага (љубићска) 3,68; Булага (трнавска) 3,71; Бањица 3,00; Бељина 3,29; Бечањ 3,60; Бразовица 3,85; Бресница 3,25; Вала 3,68; Видова 3,392 Виљуша 3,30; Вранићи 3,54; Врнчани 3,79; Вујетинци 3,82; Горичани 3,54; Горња Горевница 3,38; Горња Трепча 3,24; Доња Горевница 3,24; Доња Трепча 3,27; Жаочани

двојсмислено потврђује стално смањивање броја чланова породице и домаћинства услед великог броја непотпуних и старачких породица у селима. С једне стране, то доводи до конзервативизма (нарочито код старијих особа иначе склоних томе), а, с друге стране, међу млађим нараштајима се јавља тежња за раскидањем са већином традиционалних облика понашања у породичном животу и односима. Природно, и једно и друго, као опречни ставови, изазивају сукобе у друштву друштвеној стварности, што опет неопходно води неприлагођености и отуђивању. Промене у друштву не могу се зауставити, конзервирати постојеће стање, како би желела заостала свест, али ни напречац прихватити и увести све иновације без провере већ само због тога што су супротне устављеном начину живота, понашања, мишљења, васпитања, једном речи, без изграђивања система нових културних и друштвених вредности. Тешко је градити нове односе и облике без ослонца на утврђене позитивне тековине датог друштва.

Права и дужности чланова породице

Задругом, великим породицом као и инокосном, управљају се стаreshina, domaćini. У прошлом веку је називан и gospodar. У савременом смислу речи, он је требало да буде и обично је био организатор производње и уопште живота породице, односно домаћинства. Његови налози, за важније послове у договору са задругарима, испуњавани су без поговора. Старешина је представљао и заступао породицу, често и поједине њене чланове, у јавном животу и пред властима. Старао се о сваком члану понаособ и био одговоран како за њих појединачно тако и за задругу у целини. Задруге су називане по породичном или родовском имену, али и по

3,43; Заблаће 3,54; Јанчићи 3,44; Јежевица 3,32; Јездина 3,00; Катрага 3,36; Коњевићи 3,26; Кукићи 2,61; Кулгиновци 3,44; Липница 3,38; Лозница 3,30; Љубић 3,45; Међувршје 3,67; Милићевци 3,45; Миоковци 3,63; Мојсиће 3,40; Мрчајевци 3,18; Мршинци 3,51; Овчар Бања 2,0; Остра 3,59; Паковраће 3,63; Парменац 3,33; Петница 3,51; Прељина 3,48; Премећа 3,37; Придворица 2,93; Пријевор 3,53; Прислоница 3,47; Рајац 2,91; Ракова 3,96; Риђаге 3,52; Рошци 3,71; Слатина 3,30; Соколићи 3,29; Станчићи 3,71; Трбушани 3,73; Трнава 2,95 а град Чачак 3,00 више него нека села.

истакнутим и угледним старешинама. Одређене дужности домаћина, старешине задруге, могао је обављати и други задругар кога одабере старешина, али ако то прихватае и сви остали задругари. То се обично дешавало ако је старешина био старији човек и није могао сам да обавља све дужности, али због угледа и поштовања које ужива у кући и сеоској заједници остаје на челу задруге. Кад у задрузи постоји неки члан који је образованiji од осталих и спретнији у организацији, за њега се сматрало да је способан за комуницирање са властите и јавношћу. Или, пак, баш зато што је старешина имао више послова у јавном животу села и широј заједници, као и у политици, требало је наћи некога ко ће бринути о домаћим пословима. У таквим случајевима положај старешине зависио је од тога колико ужива поверења и какав му је аUTORитет међу члановима задруге да би могао задржати потпуно, делимично или само симболично старешинство.

По правилу, у братским задругама старешина је био најстарији брат. Неки кажу да је то могао постати и најспособнији брат, без обзира на редослед по рођењу.⁸⁵ Домаћин је управљао домаћинством првенствено у договору са браћом и браћом од стричева, а затим и са осталим одраслим мушкарцима. У чинском задружи на челу је био отац и он је управљао домаћинством уз подршку и сарадњу са одраслим синовима, а нарочито са најстаријим сином.⁸⁶ Као старешина задруге, отац је редовно имао већу власт него ако је на тој дужности био један од браће. Мање се ослањао на сагласност осталих чланова домаћинства. Он је могао одредати и једног од синова за свог наследника (старешину) и предати му старешинство онда кад буде сматрао да више није способан за ту дужност. То право је, чини се, учвршћено од половине прошлог века, отако је по закону постао власник имовине. Међутим, да то није било у складу са обичајним правом по-

85. О братским и очинским задругама видети више: K. Kadlec, *Rodiný neddil čili zádruha u pravu slovenskem*, Praha 1898; V. Bogićević, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja i Južnih Slovena*; A. C. Jovanović, *Историјски развитак српске задруге*, Београд 1896; Š. Kuljić, *O postanku slovenske zadruge*, Bilten instituta za proučavanje folklora, sv. 3, Sarajevo 1955.

86. Упор.: М. С. Филиповић, *Таковци*, 84.

казује што није увек уважавана одлука оца старешине задруге о избору новог домаћина, јер су га понекад одређивали сами задругари.

Жена – мајка могла је привремено, дуже или краће време, бити старешина породице, у ствари, управљати домаћинством у раздобљу кад у породици нема одраслих мушкараца. То се најчешће дешавало за време и после ратова, епидемија и других изванредних прилика када је кућа могла остати без пунолетних, радно способних, па и старих мушкараца. Жена – мајка управља породицом док најстарији син не дорасте за ту дужност. Међутим, ако се исказала као способна и за то време стекла поштовање у породици и селу, могла је и трајно остати старешина и ако њен син преузме вођење домаћинства.

У савременој породици домаћин је муж – отац. Он је „глава“ породице, односно куће и одлучује о важнијим питањима и пословима. Обично је и власник главнине имовине. Већа права у доношењу одлука и повољнији положај мушкарцима још увек омогућава и то што их је више запослених, па и на тај начин остварују зараду. Ипак, све чешће се муж обавезно договара и заједно одлучује са супругом о потребама и пословима породице. У заједници оца и сина, проширеној породици, договарају се пре свега њих двојица, али и са мајком и снахом. Природно, договара се више о оним стварима за које је већина или су сви заинтересовани и односе се на све чланове породице. То више долази до изражaja у породицама које имају и запослене чланове и где је извршена подела неких дужности, на пример, родитељи се старају о пољопривредној производњи и негују унуке, а син (зет) и снаха (ћерка) раде у индустрији или некој другој делатности. Или, мушкарци су запослени а жене, свекрва (мајка) и снаха (кћерка) старају се о домаћинству. Учешће у доношењу одлука о домаћим пословима и потребама, у таквим случајевима, више зависи од личне заинтересованости појединца и могућности учешћа у одређеним пословима, као и од васпитања и образовања. Тако је у савременим условима вођење домаћинства често распоређено међу одраслим члановима породице, без обзира на тежње и понашање појединача, који настоје да сачувају, наметну или се само представљају и замишљају да имају сву власт у кући. Највећи утицај најчешће има радно способан мушкарцу, који може највише допринети ра-

дом и створити највише материјалних добара за егзистенцију. Међутим, и данас има мушкараца, очева и мужева, који желе о свему сами да одлучују, а неки то стварно и чине. Пословима у домаћинству највише и заиста управља жена – домаћица. Како ће стварно бити, природно, зависи од способности, става, моралне снаге и воље личности, али и од имовине унесене у брачну заједницу, текућег доприноса породици и многих других околности субјективне и објективне природе, као што су: запосленост, висина зараде, време које се проведе у кући, време проведено на раду на имању, где се и са чијим родитељима живи, образовање итд.

Од половине XIX века старешина задружне породице био је редовно отац или најстарији брат, у сагласности са осталим одраслим мушкарцима.⁸⁷ Чини се да формалног избора старешине није било. Подразумевало се да најстарији мушкарац, ако је способан, постане старешина, а могао је према осталима бити отац, брат или стриц. Ипаћ, поједини испитаници кажу да је постојао избор о коме су одлучивали одрасли мушкарци, чланови задруге, у ствари браћа. То је било више врста договора и давања опште сагласности ономе коме ће се поверити вођење домаћинства. У патријархалним односима природно се наметао отац или најстарији брат. Само у одређеним ситуацијама старешина је могао постати млађи брат јер се њему указује и посебно поштовање и у свакодневном животу. Значи само ако је постојало чврсто уверење да је способнији или се истакао својим радом, неким знањима и одликама па га стога већина чланова задруге прихвати за старешину. Ако није било сагласности око тога ко ће бити старешина, породица се делила. Ретко се догађало да старешина буде смењен зато што није добро водио домаћинство, јер је то зависило и од његове воље и прихватања мишљења браће (синова). У таквим случајевима пре би дошло до поделе породице. Старешина је могао бити промењен ако сам жели и захтева да ту дужност препусти другом, због старости, слабог здравља и из других разлога, укључујући, најзад, ту и нездадовољство његовим радом и поступцима. У начелу, старешина је био дужан да одлуке о важнијим пословима доноси у договору са осталим члановима задруге. И кад је отац био старешина

87. Исто.

задруге, договарао се о послу са одраслим и ожењеним синовима.

Старешина породице старао се о целокупном домаћинству, обављању свих послова, потребним набавкама, размени и продаји производа. Одређивао је и распоређивао шта ће ко од укућана да ради. Водио је преговоре о продаји вреднијих ствари, посебно непокретне имовине, стоке и укупног рода, што значи да је располагао породичним добрима, али није могао самостално да донесе одлуку, већ, по правилу, у договору са задругарима. Нешто друкчије се понашао у оним породицама где су га сматрали господаром или се наметнуо као господар, што у овом крају Србије није било ретко. Па и у таквим случајевима су чланови задруге настојали да му ограниче власт и сачувају традиционалне облике одлучивања на збору одраслих мушких глава. У релативно новије време, негде је могао самоиницијативно да купи неко имање, стоку или шта друго, али ипак није могао продати.⁸⁸ И данас је често мишљење да је имовина породична својина којом отац само располаже, што није потпуно у складу са позитивним формално – правним прописима. Зато се отац – домаћин (власник) скоро увек договора са женом и децом о могућем отуђењу и подели имовине, наравно уз све друге разлоге за такво понашање.

Од доношења Грађанског законика (1844) отац је третиран као власник породичне имовине, било да је реч о задрузи или о инокосној породици. По обичајном праву и народној традицији, имовина је заједничка, припада целој породици па се у пракси тако и поступало. Само на тим основама могла се одржати задружна породица и могућно је разумети њено трајање и њене трагове до најновијег времена.

Дужност домаћице у задрузи припадала је мајци (свекви) или жени старешине, најстаријој јетрви. Њена дужност и право је да се стара о пословима у кући, да их распоређује јетрвама и снахама. О организацији и важнијим пословима у

88. Ј. Павловић, *Качер и Качерци*, 81.

домаћинству договарала се или је добијала налоге од старешине. У неким задругама старешина је и у новије време могао одредити и неку млађу жену да се стара о домаћинству, ако је удовац или је домаћица болесна.

У већим породицама било је донедавно поделе рада на такозване мушки и женске послове, као и на оне које могу обављати деца и старији људи. Тога има и данас кад је то могућно спровести. Мушкарцима су припадали основни и тежи послови око припремања и обраде земље и производње пољопривредних култура, као што су орање, кошење ливада, сејање жита, па затим грађење, сеча и превоз дрва и грађе, рад са крупном стоком и друго. Жене су у пољопривреди радиле неке послове самостално, на пример у врту, а помагале или равноглавно радиле са мушкарцима у жетви, кошњу, купању сена итд. Њима је припадала текстилна радиност, послови у кући око припремања хране, одржавање хигијене и, природно, нега и подизање деце. Девојке су, више у задругама и већим породицама, често биле поштеђене тежих послова у пољу да би се мало „ушчувале“, проживеле пре него што се удају јер их као удате очекују многе и тешке обавезе. Децу су скоро до половине XX века, већ са шест до седам година почињали да подучавају и припремају за обављање домаћих послова. Помагала су старијима, доносила су воду и дрва за огњиште, помагала или сама чувала (надгледала) ситну стоку кад се „пусте стрњике“ (подигне летина са поља) и друго.

У већим задругама било је и одређеног специјализовања за неке послове. Поједини чланови породице који у пракси покажу да им извесни послови више одговарају и обављају их боље од осталих јер за њих имају више смисла, умешности и воље, а често се стварало и уверење да им баш тај посао иде од руке, орећивани су и да их раде. Тако су појединцима у задругама повериавани трајно или привремено само одређени послови. „Нало се ко је орач, коме иде од руке рад са крупном стоком, ко је вешт у неким домаћим занатским радовима, ко у преради млека, трговини, око воденице итд. Веровало се да није свако срећне руке за сејање жута. Стрно жито је обично сејао домаћин док је у слизи или син који ће га наследити на челу породице. Жене скоро никада нису сејале жито у нормалним приликама, осим кукуруза.

Кад је било више жена у породици, по реду, сваке седмице, смењивале су се у припремању хране и одржавању куће, хигијене, старању о малој деци док мајке раде у пољу и обављале су друге послове. Као што је речено, снахама је послове распоређивала свекрва (домаћица) или су жене саме између себе правиле ред. Жена која ради у кући је ред у ша, а кажу и „снаје су недељале“.⁸⁹ У великим задругама биле су и по две редуште. У неким породичним заједницама редослед обављања послова једне жене могао би бити следећи: недељу дана могла је бити „планинка“ ако нема сталне планинке, друге је кувала јело и месила хлеб, треће се старала о стоци код куће, давала јој храну и музла краве, а четврте је прала рубље и радила друге послове. Старије жене су бивале поштеђене тих послова све док имају млађих жена, посебно у раздобљима кад нема великих пољских радова у којима морају учествовати сви одрасли укућани. Свекрва (мајка) бивала је домаћица и планинка и старала се о унуцима и неким другим лакшим пословима у домаћинству.

Планинка је жена која се стара о преради млека и потрошњи белог mrса. Тај посао је најчешће повераван искусној жени која за то има смисла и доволно знања, а уз то је чиста и уредна, што је веома значајно за прераду млека и чување млечних производа. Планинка је могла бити једна у породици за дуже време или, ако има више жена које добро обављају тај посао, смењују се на годину дана, мада је то ређа појава. Дужност планинке била је посебно цењена. Задруга није тргела планинку која није умешна и чиста. Такве жене обично нису ни могле постати планинке у задрузи. Планинка је морала уживати поверење укућана да ће рационално трошити бели смок и бити правична у расподели. У прошlostи, добре планинке уживале су посебан углед, како у породици тако и у локалној заједници. И данас се са поштовањем говори о женама које су умешне у преради млека. У мањим породичним заједницама и инокосним породицама дужност планинке скоро редовно припада домаћици. Посао планинке захтева знање и искуство, а напоран је и одговоран. Зато је потребно да ту дужност обавља здрава, снажна и окретна жена.⁹⁰

89. М. С. Филиповић забележио је и називе „ређаја“ и „измеђаја“, *Таковци*, 84.

90. Исто.

*

*

*

Деобе и нестајање задруга, смањивање броја чланова породичног домаћинства, затим запошљавање, најпре углавном мушкараца а затим и жена, све мање оставља могућности за природну и просту поделу послова у оквиру савремене породице пољопривредника и полупољопривредника. Незапослена жена у домаћинству преузима све више дужности у кући и пољопривредној производњи, заправо то њој пада на терет. И данас кад се чине напори на увођењу савременијих облика производње и савременијих средстава за рад, и кад се чине озбиљнији напори у узгоју одговарајућих култура, осавремењавању рада и организацији производње пољопривредних добара уопште, жена има много обавеза и обавља и доста тешких послова у домаћинству. Зато се, поред осталог, испољава велика тежња девојака да се образују за неке послове и да се удају за младиће запослене и настањене у урбаним срединама и приградским насељима. Све мање желе да буду жене пољопривредника. Због тога и због других разлога, доводе се невесте и из удаљенијих, привредно мање развијених крајева.

Имовина, некретнине, стока и средства за рад, изузимајући особину жена, као што је поменуто, фактички је била породично добро, без обзира на номинално власништво по државном законодавству. Све је припадало равноправно браћи најстарије генерације или оцу и синовима. Синови браће, унуци и даљи директни мушки потомци равноправно учествују у уживању имовине док су у заједници, а приликом поделе породице учествују само у деоби очевог дела ако је умро. И особина је у ствари породична (родовска) имовина дата на уживање кћерки и њеним потомцима.

Мушки, чланови задруге нису имали приватну имовину осим личних ствари и права на коришћење жениног дара (особине) али и то је обично у прошлости сједињавано са породичним добром и заједнички коришћено. Кад су почела прва (половином XIX века) издвајања зарада стечених по основу рада ван задруге и издвајања особина ради стицања добити, то је неогходно водило диференцијацији у материјалном погледу и раслојавању породице. Муж и жена која је донела имовину у мираз најчешће почну да је одвојено кори-

сте. Задруга не подноси различито имовинско стање задругара и мора доћи до њихове деобе. Особина је, иначе, трајно остајала женина, није постајала својина задруге ни када би умрла. Особину, ако је трајне вредности, наслеђивала је кћерка, па тек ако нема женских потомака – син. Касније је то мењано.

Породичну имовину наслеђивали су синови – мушки потомци, а само ако њих нема, онда је могла наследити кћерка(е). Зато сестре и данас, иако су изједначене у наследним правима са браћом, често се јавно и стварно одричу права на свој део у корист брата (браће), а ирочито оног који је остао да живи на имању. Слично поступа и брат (браћа) ако се бави другим занимањем и ако га је породица школовала. До пре две–три деценије сестре су се ретко и усуђивале да истакну своје право чак и кад су биле сиромашне. У сеоској заједници такав захтев је јавно мњење веома лоше примало. Већина испитаника и данас каже да захтеве за наследство сестре постављају по наговору или под утицајем мужева и чланова њихових породица. У народном предању и схватању љубав сестре према брату и њена пожртвованост нешто је што се по–дразумева и та сродничка веза не може се скрнавити постављањем захтева за деобу породичног имања. То је јавно испољавање непоштовања сродничких обавеза. У ствари, сматрало се да су женска деца измирене добијањем спреме, дара – мираза у новије време – приликом удаје. За остајање имовине у власништву мушких наследника поред друштвених упитању су били и култни разлоги.

Девојачка спрема (дар) углавном се састојала од одеће, предмета домаће радиности и текстилних предмета за брачну постельју, неких личних ствари и предмета за даровање сватова и младожењине породице (рођака). Уз то, могла је добити накит и понеко грло стоке. Све заједно чинило је њену о с о б и н у. Између два рата, садржај спреме (особине) почиње унеколико да се мења, тако да се од тог времена може говорити и о давању мираза. Данас се спрема и мираз састоје од намештаја, кућних апарати и осталих ствари веће вредности, а даје се новац, па и земља. Раније се ретко дешавало да невеста донесе у мираз и земљу, осим ако није миражика, наследница која нема браће. У таквим случајевима, међутим, пре би био склопљен домазетски брак. Мираз, као и особина, остаје трајно „власништво“ жене и наслеђују је само њена деца. Ако није имала потомства, имала би бити враћена

њеном роду – породици. Муж није ништа наслеђивао. И овде је изражен принцип недељивости власништва, родовске и породичне имовине. Иначе, кћерке су, као што је помињано, добијале дар првенствено од мајчиног мираза, наравно уз спрему која им припада.

*
* * *

Жене су самостално располагале производима из врта, кокошима и јајима. То су могле продавати на пијаци. Наводно, мушкарци у кући о томе није требало да знају. Вероватно да се они у такве ствари нису желели много да мешају. Старо, традиционално право жена је да самостално распореди производина из врта и живином, јер се оне тиме баве. За новац од продаје или разменом тих производа набављале су ствари за домаћинство и децу. Повртарске културе, живину и јаја нека домаћинства данас производе за тржиште. То представља важан приход породице, па се о томе заједнички и одлучује.

*
* * *

Свуда је изражено мишљење, да је обавеза и дужност деце да се старају о осталим и изнемоглим родитељима, као и да их када умру пристојно сахране и обаве посмртне ритуале. У савременим условима, кад се деца удајом и женидбом већином одељују од родитеља, многа домаћинства остају на старијим људима који често не могу ваљано да обрађују имање. Због тога настаје још већа потреба да се деца старају, колико то могу, о родитељима. Наравно, однос деце према родитељима зависи од места становља, запослености, радне способности родитеља, очекиваног наследства, као и личног осећања и схватања обавезе. Неки су своје обавезе толико запустили да би се могло рећи да се уопште не старају о родитељима. Отуђеност је нарочито изражена код људи који су најгло прекинули везу са друштвеним понашањем и вредностима средине из које су израсли. Савремене друштвене противуречности и све већа отуђеност личности веома се неповољно одражавају на породицу у сеоској заједници. Ипак,

упркос изузетно значајним и великим променама у начину и организацији живота и производње, одливу великог броја становника из села у градске и индустријске средине и друго што све изазива промене и у односима, још се уочавају традиционалне тековине највише похрањене у свести људи, што се изражава и у везама родитеља и деце и када су одвојени, неким понашањима између сродника, на пример приликом поделе породице и породичне имовине, итд.

Деоба задруге – породице

Кад постане толико велика да не може сврсисходно развијати функције због којих постоји, породична задруга се делила на мање задруге или инокосне породице, у ствари, кад се више не могу организовати и контролисати послови и производња у складу са потребама такве заједнице. Ретко се то догађало зато што су се истањиле сродничке везе, што је могло значити да је породица веома разграната и постаје род или су из других разлога у заједници остајали доста удаљени рођаци. Од половине XIX века, све чешће је повод за распад задруге у неслози браће, која произлази из промењених друштвено-економских услова. Међутим, свуда где је постојала задруга, објашњење и прави разлози поделе били су свађа између јетрва, њихово настојање да мужеве наведу на заваде и сукобе са браћом. „Браћа се пољуте, јетрве се посвађају; сви хоће да се питају, а где се сви питају нема напретка“. Исти информатор каже и: „Зато што се напуни кућа, па су морали да се разроје“ (Б. Ђ. Атеница). Прави разлози су много сложенији и добро познати, а деобе, раслојавање и распадање задруга су само последице. На то је нарочито утицао капиталистички однос у производњи, а затим продор приватне својине у крило заједничког власништва над средствима за производњу и у родовске односе уопште. Следи опадање ауторитета домаћина, старешине задруге, првог међу једнакима, а повећава се ауторитет „господара“ – власника имовине (оца). Све заједно утиче на јачање тежњи за разбијање и излазак из оквира укорењених производних и друштвених односа, као и спутане иницијативе појединца, односно личности. Доношење Грађанског законика знатно је допринело процесу раслојавања породичних задруга. При-

родно, све то је морало водити и сукобима интереса међу члановима задруге, који су се испољавали или могли започињати међу јетрвама, а између осталог у таквом друштву требало је пронаћи кривца у својој средини али да не буде члан рода по рођењу.

У прошлости се задруга редовно дуже припремала за деобу као неминовност. Ретко се распадала на пречац, јер је то угрожавало егзистенцију њених чланова. Слично се и данас поступа пре поделе породице. Као прво, приступало се градњи нових кућа и осталих зграда за оне који ће се оделити како би могли отпочети да воде ново самостално домаћинство. Припреме су трајале и више година. Деоба се спроводила по устављеним принципима. Имовину је на равне делове делила генерација браће. Ако је отац био на челу задруге, он је обављао деобу и учествовао са синовима у тој радњи. Отац је могао за себе оставити једнак, већи или мањи део него што добијају синови. Његов поступак зависио је од њега и његовог односа са синовима и односа међу браћом. У зборнику В. Богишића, што значи пре више од стотину година, пише да се у рудничком округу поступало: „Противно положном законику грађанском држе, да је и син са оцем задругар, те кад дође да се отац са сином дијели, што се ријетко догађа, отац узима раван дио као да се са браћом дијели“.⁹¹

Ако је неки брат умро (погинуо) пре деобе породице, његов део припада синовима и удовици. Удовица ако је била млада жена често је остајала да живи у заједници са мужевљевом породицом – задругом, до поновне удаје, а ако је изродила децу – ређе се преудавала. Деца су остајала у очевој кући – породици, на очевини, нарочито мушка, због наследних права и обавеза, продужења породице и породичног култа. Удовица је остајала у мужевљевој породици као заступник своје малолетне деце иако су то формално били стричеви који су управљали имовином. Ако није имала порода, могла је остати да живи у задрузи без права да ће јој нешто припасти у случају деобе. У новије време удовица је преудајом често одводила децу, нарочито кад су мала, јер се данас у правима наследства поступа по законским прописима и онако како одреди суд. Тако и удовици припада законом утврђени део ако су деца одрасла и желе да живе одвојено.

91. V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja*, 9.

Приликом деобе породице у новије време отац је када задржавао за себе и супругу и половину имања, а синовима давао остало. То се ређе дешавало, као и да не подели имовину док је жив. Обично је задржавао једнак део као што су добијали синови или, чак, мањи. По правилу, један син остајао је са оцем у кући. У прошлости то је обично био најмлађи. Тако су, у ствари, отац и син удруживали своје делове у целину. После смрти родитеља, њихов део остаје сину са којим су живели, који се о њима старао у старости и сахранио их. Још до педесетих година XX века било је скоро правило да синови, односно браћа, остану у задрузи све док се сви не ожени, па и док им се не роде деца.⁹² У данашње време породице су мале, па су и деобе нешто друкчије али настоји се на очувању принципа који су били својствени задружној породици. Сада ако и има више браће и сестара, само један, ако и он, остаје на имању. Остали се образују и оспособљавају за друга занимања. Настоје да се запосле и оснују непољопривредно домаћинство. Негде и јединци теже да се одмах после женидбе одвоје од оца ако то не учине већ пре тога.

Пре деобе породичне имовине из масе су издавајане особине и мираз који су унеле жене приликом удаје. То није могла да дели породица. Свака жена је задржавала своју особину, а у случају повратка у род, као што је поменуто, односила је са собом. Мајчин мираз су ретко кад делили наследници после њене смрти, ако га она није већ раније поделила или дала некоме од деце. Њен мираз (земља, стока) припадао је обично у целини оном сину са којим је остала до смрти. Наравно, тако се поступало ако није имала кћерки којима се давао мираз од њене особине.

По два примера из Такова и трнавских села и један из Качера показује одређене ситуације у вези са деобом за друге – породице. „Имовина се делила као и свуда, на приближно равне делове – на браћу. Године 1912. отац је двојици синова поделио по седам хектара земље, а себи је задржао само два. Свој део је оставио старијем сину односно унуцима. У кући је остао са старијим сином јер му је био више у вољи, као добар домаћин. Млађи син је најпре отишао код чиче (стрица) који га је узео „уместо сина“ јер није имао деце. Стриц је био строг, захтевао је пристојно понашање, па се

92. М. С. Филиповић, *Таковци*, 91.

зато брат вратио у заједницу. После одслужења војног рока и повратка из рата, поново одлази код осталог стрица, али како и даље иде по кафанама и карта се, то стрицу није било у вољи, па се поново вратио у очеву кућу. После извесног времена тражио је од оца да се опет одели, што су и учинили 1921. године“ (Н.П., Брајићи).

„Ја сам се оделио од оца и брата пре око 50 година. Био сам од мало могућнијих људи. После су се и други делили кад су видели да добро живим – ваљда је тако било. Раније кад зарадим, морао сам да дам оцу и брату као најмлађи у кући, а сада сам стављао у свој цеп. Старији брат је остао са оцем. На деоби отац је себи задржао 12 ha, а ми смо добили по десет. Очев део је после добио старији брат јер је остао у заједници са оцем. Старао се о оцу и мајци у старости и сахрањио их. Тако је онда било. Ја сам био мало немирањ, својеглав, напуштен. И сада остане са оцем онај који је мало пођуднији, мирнији, а онај који је несрћеник као што сам ја, он побегне, одвоји се“ (Р. Л., Таково).

„Мој отац се делио са још три брата 1946. године. Сви су били ожењени и имали су децу. Памтим како су сели да се деле, договарали су се. Наизменично су делили један по један а други су бирали делове. Сва имовина се делила на браћу, а храна на чељад. Деоба је била у јесен, у октобру, кад су збрали летину. Трудној жени даје се на дете које ће родити, па и мало више него другој деци. Бунар се није делио, увек је служио свима. И кантар је остајао заједнички, њиме се, такође, служила цела породица. За два дана су поделили све и после су извели геометра да унесе поделу у катастар. После поделе сваки брат је себи зидao кућу. Најстарији је остао у старој кући. Кућевни плац се не дели, а људи и данас избегавају да га продају“ (Т. Н., Трудељ).

„Најпре се одвојио најстарији брат око 1920. године, кад се оженио. Касније су се поделила остала тројица. Један брат је био писменији и он је све написао и то је оверено на суду. Најмлађи је остао у кући са родитељима. Све су поделили, земљу, стоку, судове, бурад, алат...“ (В. С., Атеница).

„Све деобе се обављају судски, јер све док се подела не овери на суду није важећа. Али, браћа се договоре о томе како ће да поделе имовину. Мајка (удовица) узела је свој део и остало са старијим сином у кући, иако је обичај да остане са најмлађим. Онај који не добије кућу и који се сели, добија

волове да би се помогао. Имовина се не дели баш на једнаке делове, али се настоји да вредност буде приближна. Онај који приликом деобе добије лошију земљу, добија бољу сточу. Славска икона остаје у старој кући, она се не износи, осим ако се не преноси из старе у новосаграђену кућу“ (М. Ђ., Липница). И данас у овом селу има две-три породице које су по структури задруге, а слично је и у осталим селима, али све имају мали број чланова домаћинства.

После поделе породице често је понешто остајало заједничко, неподељено трајно или за извесно време. Данас, нарочито кад су неки наследници имовине одсељени и живе и раде у граду, имање у селу каткада остаје и неподељено, заједничко у извесном смислу. Право коришћења се предаје у власништво оном наследнику који живи на очевини (породичном имању). То се чини тако што се остали одричу својих права, делимично или у целини. У таквим случајевима могућне су и различите компензације, облици узајамног помагања и сарадње до задржавања само права на подизање куће за одмор на мањем комаду породичне имовине. Такви односи постају у извесном смислу трајни интегративни чинилац шире породице, њеног окупљања и повезивања више сродника не само у одређеним приликама. У прошlostи је остајала заједничка, неподељена, на пример воденица – отуда такозване поредовничке воденице у којима су више власника имали различите делове (уделе), што се изражавало правом коришћења више или мање дана. Затим могу бити заједнички пашњаци у планини, где се заједнички изгонила стока на испашу. Истина, приликом деобе породице утврђиван је део сваког одељеног задругара због каснијих права и деоба, али се за испашу често планина користила заједнички. Неко време могао је остати заједнички казан за печење ракије, а затим плуг и неке друге ствари које су имале већу вредност и нису се могле тако лако набавити а користиле су се повремено и могле су задовољити потребе подељене породице. И, најзад, као што је у последњем примеру поделе породице наведено, икона породичне славе – крсног имена остајала је заједничка, није се износила из старе куће. Док је био жив отац, он је славио а синови су долазили код њега у кућу, после тога преузимао је икону, у ствари наслеђивао онај брат који је остао у старој кући да живи, остали су од тог времена могли славити славу у својим домовима.

ТРАДИЦИЈА И САВРЕМЕНОСТ

Друштвени живот села, сроднички, брачни и породични односи и данас су пројекти значајним традиционалним садржајима сачуваним највише у скватањима, али и у стварним облицима чији смисао, функционалност и значења, они којима припадају обично не покушавају да докуче док их неко не оспорава. Ми их можемо разумети и тумачити ако их дољно добро познајемо, зnamо узroke њиховог настанка и опстојања, као и процесе развоја, трансформисања и нестајања. Зато смо трагали за наслагама наслеђа у животу, свести и понашању људи. Настојали смо да укажемо и откријемо неке токове промена и конституисање савременог стања. Тако, упркос великим трансформацијама, па и формалном нестајању неких појава и облика од половине, а нарочито краја XIX века до наших дана, у целој области још су присутна знања и уважавање историјски потврђених културних вредности. Тековине културе, ма колико оспораване, утрајују се у стваралачке токове савремености са свим својим притивуречностима. Њихова обележја дубоко су запретена или преクリвена новим облицима и садржајима, па су каткада не препознатљива. Међутим, оно што је људско друштво пронашло и створило, увек се налази у новим садржајима. То је грађа без које се није могло градити, а свакако постоји као мисиона стварност, што значи да скоро никад, макар не у потпуности, та добра не нестају.

Савремено село доживљава преображај, престаје да буде родовска, друштвено-економска сродничка заједница. Сада је све више друштвено-територијална заједница пољопривредних и других произвођача и чланова њихових породица са неопходним структурним институцијама управно

политичког система. Знатно је изменењен састав становништва у погледу образованости, радних способности, старости и професионалне оријентације, као и другим одликама. Сроднички односи и повезаност рођака огледају се у узајамном помагању и ритуалним посетама о појединим свечаностима, празницима и сахранама. Тежња за економском и социјалном еманципацијом, посредована притиском глобалних друштвених и економских догађања и односа, који се одражавају и кроз све већу отуђеност личности у друштву, па самим тим и сродника, објективно је и стварно противвречна традиционалном друштвеном повезивању и разара те структуре. Зато у савременом социјалном окружењу велика задружна породица, као облик организације живота у селу, практично више не постоји. Међутим, у убеђењима, схватањима људи о правима и обавезама чланова породице и сродника, како смо показали, још се чувају традиције. Мада је задружна породица потпуно раслојена, у свакодневном животу присутни су свест и понашање, макар и ритуално, патријархално-родовског друштва и њему својствене породичне организације. Томе је доприносио и бирократизам, како у ранијем тако и савременом друштву, који је делом узрочно-последични производ и генератор извесног конзервативизма. Значи, дубоко укорењена суштина наследства траје и у нашем времену и неће нестати јер ће се свакако репродуковати нови трансформисани облици понашања и односа. Традиционална задружна породица није се могла нити се може рестаурирати јер више нема услова за њено постојање на некадашњим поступатима.

Несумњиво, породица се у много чему мења од формалне структуре, па односа међу њеним члановима (старији-млађи), затим губи се ауторитет старешине по праву наследства (оца) без потврђивања радом, положај жене је подношљивији и правно изједначен са положајем мушкица, слободније је изражавање воље и осећање поједињца, итд. Инокосна (нуклеарна) породица, истина, траје и данас као основни структурни облик, заједно са делом преживелих елемената наслеђених или, боље рећи, својствених првенствено натурално-колективистичкој производњи каква се одвијала у задрузи, а који су се могли прилагодити или нису били велика сметња савременом начину живота. Преживљавање долова традиције разумљиво је ако се зна да функционисање

и трајање нашег сељачког друштва лежи у повезаности чланова заједнице, њиховом међусобном општењу и кооперацији, нормално потребним и данас, засноване на сродничко-суседским везама.

Више научника је указало да је настојање сваке аутентичне културе да сачува суштину онога што су створили претци, у ствари основне вредности традиције и одбрана је од назадовања и распада моралних вредности друштва. Истодобно тиме се стварају услови за отварање и размену културних добара, њихов развој, иновирање и усвајање у заједници. Међутим, увек је постојао отпор наглим променама које могу пореметити друштвене односе и довести у питање опстанак и интегритет културе грађене вековима. У прошлости је то било веома изражено јер је друштво било у сваком погледу сиромашније. Све традиције су љубоморно чуване и биле су одбрана од сумњивих иновација непримерених карактеру друштва и његовим тековинама. „Било је важније сачувати и најмању тековину, него доћи до нових по цијену заборава и губитка стarih. Нијеnostalгија, него потреба очувања тешко стечених симбола културе учинила да се човјек према прошлости својих предака односи као према нечemu неприкосновеном: превише вриједном и превише рањивом у исти мах, а да би се олако мијењало“.⁹³ За разлику од изложеног, данас се много лакше прихватају многе новине као мода, лакше се и напуштају као такве. Док неке старије тековине трају и даље, придржују им се нове које издрже пробу времена и прођу селекцију. Због тога запажамо много више промена, нестабилности и распадање неких система, а личности које чине дато друштво постају отуђене и теже превладавају кризе без чврстог ослонца. Чини се да тако долазимо до одређених одговора о присуности традиције и у савременим сродничко-суседским и породичним односима у селима у околини Чачка и Горњег Милановца и западне Србије. Надамо се да смо у том смислу допринели дањем изучавању питања друштвеног живота савременог села.

И са других аспекта на крају, још да истакнемо да само општи напредак води како квантитативним тако и квалитативним променама, и обратно. Веома изражени захтеви за мењање или, боље речено, за рушењем свих постојећих

93. L. M u n f o r d, *Mit o mašini I*, Zagreb 1986, 101.

односа и напуштања традиција у првом периоду после дру-
гог светског рата и револуције, па и касније, нарочито старе
друштвене структуре и изграђених вредности, уз истовре-
мено запостављање стварања правих претпоставки за бржи
напредак, нису могли довести прецицом до жељеног циља.
Један од одлучујућих фактора, уз економске, који поред оста-
лог може довести до промена у животној пракси људи јесте
преображај у јединственом мишљењу и осећању. Радикалне
промене само у неким областима живота доводе до тога да
значајнији напредак може прихватити углавном ограничени
број појединача, док за велику већину оне постају само оквир
за ритуално понашање којим се прикрива стварно стање. У
ствари, не долази до целовитог прихватања промена и но-
вина, а пре свега у свести, емоцијама и, природно, животној
пракси.⁹⁴ Зато револуционарни процеси, као и остали стални
токови промена у друштву могу имати трајне резултате у пре-
вазилажењу традиције ако је поштују и чувају њене вредно-
сти и истовремено представљају промену у свим сферама
људског живота и делатности у смислу напретка.

94. E. Form, *Zdravo društvo*, Zagreb 1984, 208–209.

II СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ

Полазећи од претпоставке да је образац свадбених обичаја динарског становништва, коме у већини припадају и становници западне Србије, као и да је комплекс тих обичаја сразмерно добро проучен, М. С. Филиповић је у монографији *Таковци* нешто мање пажње посветио изучавању тог питања.⁹⁵ Ипак, у одељку *Женидбени обичаји*, а затим и у одељцима *Брак*, *Задруга* и неким другим изнео је обиље података и више личних запажања, анализа и закључака, који се умногоме односе управо на циклус женидбених обичаја. И поред тога, чини се, да није био потпуно у праву што је прогустио да још подробније представи поменуте обичаје у време својих истраживања. Целину идеалног модела, образац традиционалне свадбе, као и све што је претходило обреду и следило после обреда, данас је много теже него у његово време, детаљно реконструисати. Али, управо највише захваљујући истраживањима М. С. Филиповића и ранијих испитивача, наша проучавања у селима чачанског и горњомилановачког краја могу пружити доста потпуну представу облика и садржине традиционалне свадбе и женидбених обичаја у целини. Они још увек садрже мноштво наслеђених поступака, понашања и уопште ритуала којима се жели обезбедити легитимитет и срећан исход по брачну заједницу.

Савремени свадбени ритуал, мада лишен једног дела старије обредне садржине и можда функције, још увек има сва обележја обреда венчања, обзнањивања јавности да је

95. М. С. Филиповић, *Таковци*, 159 и даље.

склопљена нова брачна заједница, у ствари да је формиран нуклеус нове породице. Затим, сачувани су и значајни елементи исказивања опште или локалне етничке идентификације, као и припадности крају односно селу. То се огледа у тежњи за очувањем обичаја у целини и појединих његових делова за које се сматра да су од пресудне важности, у симболичном одржавању континuitета обичајне праксе и уношењем преузетих или иновираних ритуала којима се са пуно уверења жели исказати „права“ припадност заједници, народу. То се понекад чини простим подражавањем обреда виђених или спознатих путем образовања, а нарочито у новије време посредством медија за масовно комуницирање. У данашње време национални симболи (застава) постају скоро обавезни садржај обреда (обичаја). Тако исто, поједини делови обичаја и обреда проглашавају се правим националним симболом, па и ако нису својствени датој средини. Преузимање и усвајање нових елемената и стварање новог сценарија обреда и суштине обичаја нису својствени само за испитивано подручје већ је то опшића појава широког рас прострањења.

Девовање односно момковање

Прелазак из детињства у предбрачно, девојачко односно момачко раздобље живота наступало је доста спонтано, без посебних ритуала каквих је вероватно било у прошлости. Ипак, запажају се нека обележја, пре свега биолошке природе, а ту се данас може сврстати завршетак основне школе односно узраст између 14 и 16 година старости. Уопштено узвезши, то је крај детињства и почетак припремања за обавезе одраслог человека. Природно, нека деца ступају нешто млађа а друга нешто старија у ред девојака односно момака. То зависи од физичких и психичких предиспозиција, породичног, ширег социјалног окружења и припадања одређеном слоју друштва, као и неких других чинилаца. Прелаз се уочава у понашању младих у завршним разредима основне школе, начину њиховог одевања, дружењу, „вођењу љубави“, вечерњим изласцима, опонашању старијих – пушење и узимање алкохола (посебно мушкирци), шминкању (девојке) али и ступању појединача у ране сексуалне односе, што је и

одраније познато у испитиваној средини. Судећи према обављеним истраживањима, прелазак из једног у други узраст у ствари је процес, као и другде, који траје годину–две дана. Слично је било крајем прошлог века и пре неколико деценија. Неки старији људи крајњом границом детињства за девојке сматрају 17 а за момке 18 година, свакако сматрајући то као доба кад већ могу ступити у брак. Већина је сагласна да је време задевојчивања увек било око 15–16. године, а замомчања нешто касније. Мушкарци као да су увек сматрани маже зрејим и за њих је прави обред иницијације било одлажење у војску, у ствари служење војног рока. Момак неспособан за војску сматран је и неспособним за брак, то јест заснивање породице. Тако је за момка служење војске било сигурна потврда стасалости за женидбу.

Једна од спољних ознака преласка у ново животно доба одавно је добијање нове одеће као и почетак одлажења и учествовања у јавним приредбама и скуповима као што су: вашари (сабори), прела, комишања, свадбе, игранке и друго. Девојке и момци редовно посвећују више пажње свом изгледу. Младићи се постепено укључују у послове у домаћинству. Пре неколико деценија тек после одслужења војске могли су пуштати бркове. То свакако треба узети и као једно од природних обележја која настају у доба пубертета, као што је код девојака устаљивање менструације и развијање дојки. За разлику од девојчица, девојке су друкчије чешљале косу. Пре неколико деценија сплитале су је у кику са уплитњаком и савијале у пунђу. Имућније су за сваки ващар добијале, ако не целу оно бар по неки део нове одеће или макар само украс да би их момци запазили.⁹⁶ И у данашње време одећа девојака је са више цветних украса, светлијих је боја, од финијих (модернијих) материјала, у ствари убрзано се изједначава са одећом младих у градским срединама. Информаторка из Вујетинаца (И. Г.),⁹⁶ у време испитивања нешто старија од

96. Наведена имена места у тексту, у загради и ван заграде, означавају да је податак тамо забележен. То истовремено не значи да исти обичај, поступак или појава није позната и да се није одржавала (одржава) у другим селима и у целој области. Приликом испитивања информатори нису одговорили на сва постављена питања зато што нису знали одговоре, а некима нису ни била постављена поједина питања. У току интервјуја инфор-

60 година, каже: „Девојке су се разликовале по одећи од уда-
тих жена. Носиле су белше боје: розе, црвено, бело, док су
удате носиле тамније: зелено, плаво, бордо. Трудиле су се да
буду чисте и испеглане, нарочито за празнике или за време
жетве, да би се допале момцима којих је тамо било“.

Познато је да су многи младићи донедавно куповали
ново стереотипно грађанско одело – сако и панталоне, први
пут у животу када излазе из војске. Ни данас то није изузетак,
само што ће га сада најчешће врло брзо одбацити и заменити
одећом какву носи већина младих и у селу и у граду.
И то је, међутим, била једна од спољних одлика зрелости.

Приликом одласка на игранке и вашаре, кад су се де-
војке и момци облачили у свечанију одећу, девојке су се ки-
тиле и цвећем или су га држале у руци. Момци су настојали
да добију или отму цвет од девојке, ако му га оне саме не
дају, јер се то сматрало изразом и доказом наклоности, као
и играње у колу до жељене девојке или момка. Неке девојке
и данас носе ниске дуката и другог златног или скupoценог
накита и тако показују да су имућне и спремне за удају. Прстенова-
на девојка није играла са другим момцима, а ни заручени
момак с другим девојкама. У ствари, слободна девојка
не жели да игра до зарученог момка, и обратно.

Млади из истог села имали су и имају доволно прилика
за међусобно упознавање и дружење од раног детињства.
Они се крећу и сусрећу у суседству, селу, у школи, а када ста-
сају, на игранкама, разним породичним и другим састанцима
и свечаностима. У новије време налазе се и у диско-клубобо-
вима, кафићима у Чачку и Милановцу, на корзоу, и најзад
тамо где раде или се школују. Родитељи нису увек потпуно
обавештени с ким се дружи или забавља њихов син односно

матор што-шта заборави да помене или, једноставно, не може
да се сети свих детаља. Истовремено, неки су обичаји могли
бити у пракси и знани само у неким селима, а негде су се дуже
одржавали, па и сачували до данашњих дана. Понекад веро-
достојност и потпуност податка умногоме зависе од информа-
тора, његове упућености у обреде, затим колико памти, колико
је спреман на сарадњу и жели да саопшти оно што зна, да не
прави селекцију шта ће казати а шта прећутати, зато што нешто
сматра мање важним, смешним или, можда, чак срамотним,
примитивним итд. Природно, вредност података зависи и од
образовања, интелигенције, старости, комуникативности и другог.

ћерка. Прилика је, дакле, довољно за упознавање и избор брачног партнера у локалној заједници. Ипак, и данас, када, посредник (наводација) учествује у склапању познанства и утврђивању брака. Пре 30 и 40 година то је било скоро редовна појава. На очување институције посредника (наводисања) делимично је утицала и тежња девојака да се удају за запослене момке у урбаним средиштима. Многе теже да напусте село и преселе се у град или приградско насеље посредством удаје ако не могу и саме да стекну образовање и запослење.

Током друге половине XIX па све до половине XX века прилике за упознавање и, још више, за састајање младих људи („виђења“), ако нису у суседству, биле су често мобе (жетва, комишање кукуруза, брање шљива) и посете сродницима и пријатељима приликом породичних свечаности и обреда. Посебно су сабори и вашари били места за „гледање“. „Идемо на вашар, разматрамо девојке и оне нас. Ако нам се нека свиди, и родитељима и мени, одемо те питамо за њу“ (Больковци). И родитељима су ту скупови били прилика да виде момке и девојке, могућне партнere своје деце, уопште, као и оне које је неко препоручио. Зато су на вашаре и друге скупове девојке редовно ишли са родитељима или са мајком и неком старијом женом из куће односно рода. Ко ће бити са девојком зависило је од тога где се одлазило и кога има тамо од момковаих укућана. Кад се момак и девојка једно другом допадну, настоје да играју у колу једно поред другог. Родитељи, који су их обично посматрали, кад су били сагласни са избором, уговорали би састанак на неком будућем вашару или би уприличили састанак на неком другом месту. У међувремену би се обе стране распитивале о особинама, имовини и угледу куће ако се довољно не познају, па и о могућностима да дође до просидбе и свадбе.⁹⁷ У неким селима ближим Чачку и Милановцу, у којима се налазе индустриска и друга предузећа и са већим бројем нових досељеника, има брачних парова, више него у другим, који живе невенчано све док жена не остане у другом стању, а неки се истовремено и венчавају и крсте дете. Наравно, таквих случајева је доста и у градовима. Међутим, кажу, да у овом крају није било пробног брака.

97. М. С. Филиповић, *Таковци*, 160.

Досељеници из околине Нове Вароши, Сјенице, Косова и Метохије брзо се прилагођавају у новој средини, у ствари настоје да се у свему изједначе са осталим мештанима. „И муж и ја смо са Златара. Има пуно досељеника из нашег краја. Већина прихвата овдашње обичаје, па се тако и наше свадбе мало разликују од њених“ (Трнава).

Време девовања односно момковања, по правилу, не траје дugo, само неколико година. Завршава се ступањем у брак. Они који се школују, удају се и жене нешто старији. Међутим, у новије време има доста момака (бeћара) са 30 и више година, док је мање девојака које нису ступиле у брак. За девојке је доба за ступање у брак између 16. и 24. године. Мали број се удаје пре 18. и после 25. године. Момци се жене са 18. до 25. године, али данас има више одступања од тих правила. Сматра се да је девојка закаснила са удајом после 23–24. навршene године, осим ако није на вишем школском образовању. А за момка сматра се да је стар за женидбу са 30 година. Малолетнички бракови су доста ретка појава, мада има и бракова у којима је невеста била малолетна. Ако би кућа остала без домаћина, са малолетним мушкарцем онда је, нарочито у прошлости, бивала изнуђена женидба малолетног сина често и са старијом девојком.

Наводим да примера успостављања брачне везе према исказима две жене: „Мој први муж, Јеремија, био је ту из села. Долазио је тамо где сам чувала стоку, а мајка вели: 'Ко беше долазио код ораха у ливаду?' Друге недеље дошао је са хармоникашем у моју авлију. Брзо после Јеремијиног доласка у моју авлију, дошао је његов отац да пита за мене. Каже: 'Оћемо ли да уредимо свадбу и како ћемо да је уредимо?' То се зове п и т а њ е и пре је просидбe“ (Ст. Ђ., рођена 1900. године у Липници).

„Отац се одселио са Златара из околине Сјенице, шездесетих година, у Атеницу, где сам и одрасла. Са мужем, он је из Трнаве, али његови су досељени из истог краја као и моји, упознала сам се на мору, у Будви. Иначе, млади се сада највише упознају у диску, школи и на улицама и не слушају родитеље, већ се по својој вољи удају и жене. Родитељи често не знају са ким им ћерка или син излазе“ (Б. А., рођена 1960. године).

Из ових случајно узетих исказа две жене између којих је врло велика разлика у годинама (60), јасно је да су млади

људи, како некада тако и данас, желели да учествују у избору свог брачног партнера. Раније су то, истина, морали на други начин исказивати, а сада су готово потпуно слободни у доношењу одлуке. Ипак су честе тврђење како су девојке удаване за недрага а момци за нежељену девојку, у ствари за онога за кога су се одлучивали њихови родитељи, и то из економских, друштвених или неких других разлога. Догађало се, кажу, у удаљенијим брдским селима, пре око 70 година, да момак први пут види девојку на веридби или свадби. Такви случајеви само потврђују да је брак за сељачко друштво дуго био првенствено институција којом се обезбеђује континуитет, репродукција породице и друге њене функције а много мање питање односа наклоности младенаца.⁹⁸ Међутим, већ дуго се води рачуна и о жељи младих. Мајке, тетке, стрине и друге рођаке настојале су да сазнају какво је расположење девојке према момку за кога би хтели да је удају. Слично су чинили и у момковој породици. Тако је могло унеколико да дође и до усклађивања жеља пре приступања уобичајеним поступцима за уговарање женидбе. У ствари, у већини случајева постојала је одређена припрема, па и притисак за прихваташа и поштовање воље родитеља тако да то, бар наизглед, не буде против жеље младенаца. Овде треба узети у обзир чињеницу да је старешина домаћинства, отац, имао снажан ауторитет, који је вაљало поштовати, често без говора.

Жене из момкове породице (вамилије, комшилука) распитивале су се о девојци, из какве је куће (породице), да ли је здрава, радна, лепа имућна. Исто тако, девојкине рођаке настојале су да добију што више обавештења о момку. Међутим, кад родитељи уговоре женидбу, момак је био обавезан да узме девојку коју су му изабрали за жену, јер није смео да срамоти породицу. Ни девојка није смела да „прескочи“ вољу оца. У новије време више се исказивало формално а мање стварно поштовање воље родитеља јер су све више уважа-

98. Ј. Аучић, *Живот и обичаји племена Куча*, СЕЗБ XLVIII, Београд 1931, 226–227; Ш. Кулишић, *Трагови родовске организације и питања балканско-словенске симбиозе*, Библиотека етнолошког друштва Југославије 5, Београд 1963, 91–92; Р. Камаковић, *Zenidbeni običaji kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja – Etnologija, Sarajevo 1963, 78–79.

вана опредељења младенаца. Али, и кад је то бивало мимо жеље младих, догађало се да момак не послуша родитеље, као и да они не прихватају његов избор. Тада је он одлазио из куће. Често се догађало да и девојка, не слажући се са избором родитеља одбегне пре свадбе за другог момка, свог изабранника. Дешавало се да то учини непосредно уочи свадбе, кад је све припремљено: позвани су сватови, заклани брави за печење и кување и што-шта друго затворено. И у таквим случајевима често је долазило до опроштаја родитеља и помирења пријатеља после једног дана до две године.

Већ између два рата родитељи су ретко кад супротстављали своју вољу младима. Настојали су да ускладе њихове жеље са својим избором. Данас млади, заиста, у већини случајева самостално одлучују о избору свог брачног друга. Међутим, утицај родитеља још увек није без значаја, а каткад је стварно њихов избор младенке (женика).

Младожења је по правилу био мало старији од невесте, за годину-две, или су били вршњаци. Сразмерно мало је старијих невеста од мужева, осим у време кад су настајали посебни услови. Такво је стање и данас, али разлика у годинама понекад може бити и знатно већа. Тако, догађа се да је муж старији и до десетак година. У прошlostи је бивало да млада буде знатно старија од младожење. То су обично биле богате невесте не баш привлачног изгледа или су имале какву „фалинку“. У таквим случајевима младожења је скоро увек био из сиромашније куће, а каткад је претходно служио као надничар који је дошао из другог села да се пријени.

Проводаџилук

Проводаџилук (наводаџилук) није више редовна појава, али и данас има посредовања у склапању познанства и обавештавања о могућним контактима за склапање брака. Проводаџија (наводација) обично је неко од момкове родбине или комшија, али увек спретна особа за такве послове, „говорљив“. Дужност наводаџије је да пренесе девојци и њеним родитељима намере момка и његове породице и да уговори састанак ако су обе стране заинтересоване. Каже се „да договори „гледање“ обично код девојке или на неком јавном скупу.“

Проводацији су бацали мачку на леђа кад пође у девојкину кућу. Ако се мачка закачи за његову одећу веровало се да ће успешно обавити договор. Каже се да проводација иде да „сочи“ девојку, а то се чини кад младожењина родбина није на други начин ступила у везу са младиним родитељима. Тако дознају да ли су младини вољни да удају кћер за њиховог сина. Ако се испољи обострана жеља за разговорима о женидби односно удадби, најпре су момкови родитељи и рођаци ишли са младожењом и проводацијом у девојкину кућу „на гледање“, „питање“. Ретко је био обратан редослед. Међутим, кад су се породице добро познавале, дешавало се да се и без посредника и без гледања договоре када ће правити просидбу (веридбу) и свадбу.. На „питању“ није било много даривања, већ се све углавном сводило на договор о могућности склапања брака. Домаћин је спремао ручак за госте. Ако се тај први разговор добро окончаше, уговоран је дан када ће бити прошевина или само када ће девојкини сродници доћи у младожењски дом у узвратну посету. Девојачки родитељи и рођаци могли су ићи да „гледају дом“ пре прошевине, али се то обично дешава када иду у узвратну посету тек после просидбе. Некада су се на питању договарали када ће девојачки родитељи доћи да гледају дом, па ако су задовољни оним што су видели код момка тек онда уговорају дан просидбе.⁹⁹ Момак је већ на гледању могао дати девојци прстен, а она њему узвратити своју наклоност неким својим ручним радом. У прошlostи, то су били сигурни знаци договора и спремности младенаца да ступе у брак. Ретко је договор одричан, осим кад девојка није задовољна избором родитеља па побегне за другог момка. Неки, ако се договоре на овом првом састанку, а добро се знају, одмах утврде дан свадбе. Девојка је од тада сматрана испрошеној.

Као и свуда, проводација (наводаџија) је обично бивала жена, али могао је бити и мушкарац.

99. Упор.: N. Pantelić, *Tradicionalni elementi u ženidbenim običajima u severoistočnoj i delu centralne Srbije*, Godišnjak XIX ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja knj. 17, Sarajevo 1981, 203.

Просидба

Обичај прошења, просидбе, „сочења“ или „гледања“ девојке данас се чешће назива веридбом, одржава се и у савремености мада сасвим као симболично давање пристанка невесте и невестиних родитеља. У ствари, сачуван је садржај друштвеног обреда и обзнањивања јавности да ће се ускоро одређени младенци узети, односно склопити брак.

За просце, „госте“ младини укућани припреме ручак. Гости доносе поклоне: млади послужавник, прстен, материјал за хаљину, а неки дарују и много вредније поклоне, као што су бунда, златан накит и друго. На прошевини се обављају и разговори у вези са организовањем свадбе, на пример колико ће бити званица, где ће се и како припремити гозба, шта ће и колико ко уложити итд. У Синошевићу је забележено да се прошевина може обавити и на сам дан свадбе, а тако је и у другим селима. Десетина младожењиних гостију са кумом и старим сватом издаји се од сватова који остану пред капијом. Домаћин уведе „просце“ у кућу, где заједно изломе погачу и тако сватови „испросе“ девојку. После тога домаћин уводи и остale сватове. Ко није желео да „свадбује“, обављао је само прошевину.

У просидбу се ишло у недељу, а негде и у четвртак, после подне или увече. Неки иду и у подне, нарочито у новије време. Просидба је недељом и четвртком зато што се ти дани сматрају срећним. Суботом се никад не иде у прошевину јер је то задушни дан, дан мртвих. До пре неколико деценија просидбе су биле углавном с јесени, када су биле и свадбе, као што је уобичајено и у многим другим крајевима.

У просидбу девојке – „на сочење“, „на гледање“, како се често каже у скоро свим селима око Горњег Милановца и у неким око Чачка, ишло се на две до четири седмице пред свадбу. Просци су били момков отац и мати, будући свекар и свекрва, затим младожења, ујак или стриц и још неко од родбине као девер, често и зет и сестра младожењина, „ишли су да гледају кућу“. Укупно буде десетак до петнаест просаца. Данас као просци долазе и младожењини другови. Кад се приликом првог сусрета договоре просци и младини укућани и девојка пристане на удају, домаћин је могао рећи просцима: „Ако сте што донели, можете капарисати младу“. „Онда (у другој- трећој деценији XX века) давало се три, четири до пет

дуката. Новац је давао младожењин отац. Прстеновање је могло бити истовремено или на посебном састанку. Овом приликом још одреде када и где ће се договорити о свадби, куповини, 'аљина за младу и осталом.

У Прањанима је забележено да мајка (свекрва) није ишла у прошевину јер се веровало да би могла донети несрећу младенцима. Пре неколико деценија није младожења није ишао у просидбу (забележено у Теочину, Горњим Бранетићима, Прањанима) или се то дешавало веома изузетно. То је у складу са традицијом динарског родовског друштва.¹⁰⁰ Истовремено, девојка је за време просидбе могла бити заједно са родитељима и просцима у соби, али се обично тада није питала да ли жели да се уда за момка за којег је просе. О томе је одлучивао отац, старешина задруге. Ако је и питана, то је била само формалност. Од ње се очекивало да испуни вољу и одлуку родитеља и старијих укућана, пре свега мушкараца. У првим деценијама нашег века, као што је поменуто, у многим породицама почело је колико-толико да се поштује начело добровољности ступања у брак са одређеном особом. Од тог времена било је наговарања и притисака друге врсте, психолошке припреме младих, ако се опири да пристану на брак са особом из куће са којом родитељи желе да се опријатеље. Од прве трећине нашег века, ако девојка одлучно одбије да пође за момка за кога је просе, углавном није долазило до свадбе и брака јер је постојала бојазан да може побећи за другог који није у вољи родитељима. Данас је просидба углавном ритуал којим се жели успоставити континуитет припадања друштвеној заједници, симболично одржавање обичаја. Сvakако, то је један од начина исказивања и етничког идентитета, без обзира на редуцираност, па и деградираност обреда, изменујену форму и суштину, као и додате нове елементе.

Просци су долазили са окићеном буклијом и доносили су колач. Некада је то био обичан хлеб – бесквасна погача, а у новије време окићен је цвећем и украсен шарама и пластичним агликацијама од теста. Доносили су и печено јагње, а сада и торту. Свекар је млади даровао прстен, мараму и још неки мањи дар. Даје јој још новац у руке или га ставља у чашицу испред ње. Новцем је „капарисао девојку“. Од тог тренутка она је „зарјечена“, „девојка под парама“, испрошена, и не може се

100. Исто

више састајати са другим момцима нити прекршити обећање и удати се за другог. Ипак, дешавало се, као што је поменуто, да каткад пође за другог момка, најчешће ако победне. То је сеоска јавност, оштро осуђивала. У таквим случајевима морао је њен отац вратити новац, прстен и све друго што су јој просци даривали.

Дар и прстен, тамо где момак није ишао у просидбу, могао је, уз свекра, да преда и девер. У новије време девојку по правилу прстенује момак. Кад прими дарове од просаца, девојка је узвраћала бошчалуком, одмах или кад крену кући. Осим прстена, просци су девојци доносили, а и данас доносе на дар, накит, ниску дуката, оглицу или што друго, затим неки материјал за одећу, хаљину, цигеле и друге ствари. Такође, просци су стављали новац на колач, који се даје невести. У трнавским, љубићким и неким другим селима забележено је да су давали још и чешаљ, огледало, папуче, вуницу, помаду, пудер. Негде то и данас чине у жељи да очувају обичај, не настојећи да докуче значење овог даривања. У првим деценијама XX века просци су доносили и даривали девојку јабуком у коју је била забодена метална „пара“ (новац), а касније, јабуку са новцем дају на послужавнику, што обично чине и данас. Просци (гости) баце мало новаца на послужавника.

Будући пријатељи – свекар и таст – за време обеда ломили су погачу. Обавезно јело за тај обед је купус, уз остало, као што је печење, а од пића ракија па и вино. Родитељи младенаца и други просци договарају се о дану одржавања свадбе, броју сватова који ће доћи по невесту како би домаћин знао да за толико људи припреми ручак и пиће. Договарају се и о миразу који ће девојка добити. Некада су договор о миразу обављали после „гледања дома“ код младожење.

Невеста је у прошлости, приликом удаје, из родитељске куће носила само дар, своју спрему, постельину и оно што је добила на прошевини. Тек од почетка XX века постепено се уобичајава давање мираза. Неки су се и опирали тој појави сматрајући да њиховој кћерки, здравој и лепој није потребан никакав мираз да би се удала. Мираз су у прошлости доносиле само девојке које нису имале браће или имућније, ако нису биле привлачне, или су пак, имале неки други недостатак па због тога нису могле наћи мужа.

Девојка је негде извођена пред просце тек кад се обаве договори, нарочито у даљој прошлости, и то је чинио њен брат. А опет, у неким селима она је била присутна за све време разговора са просцима. Приликом поздрављања љубила је у руку будућег свекра и остале госте, а за време обеда обично је служила за трпезом, заједно са мајком и снахама.

За просцима се, кад пођу у просидбу, просипа вода и баца шећер да се срећно оконча посао који започињу. У прошевину се носи торба са чутуром (буклијом) ракије и украшен колач. Невестини су дужни да сличан колач узврате, обично кад дођу да „гледају дом“ младожење или другог дана свадбе кад дођу да походе младенце. У младиној кући, за време прошевине, а негде и после тог чина, углавном се воде договори о томе када ће се одржати свадба, колико ће сватова доћи по невесту, шта ће млада добити у мираз, шта треба да јој се купи за венчање, итд. Води се рачуна и о томе колико свекар има сестара да би млада припремила толико дарова – „биљега“ (пешкира или марама, блуза, кошуља и што друго, већ према могућности) да их понесе кад пође у младожењин дом. У том последњем као да се наслуђују рефлекси неких врло архаичних односа из матријархалне задруге.¹⁰¹ Ретко је забележено такво старање о свекровим сестрама и тешко да се може објаснити неким другим разлогима јер су оне обично све удаће, и то у друге породице, па и друга села, са којима млада не успоставља директне сродничке везе уласком у дом свога мужа. Истом приликом се договарало и о даровима за свекра и свекрву, девера, јетрве и наконче, мада је садржај тих дарова мање више био уоглашено утврђен, а количина и квалитет зависили су од имовног стања невестине куће. Девојке из имућних кућа, нарочито ако очекују да буду запрошене, имале су припремљене дарове за просце и даривале су, све који дођу, кошуљом, чарапама, пешкиром или неким другим текстилним предметом. Том приликом су редовно вођени и разговори о миразу, али мираз је обично уговоран још пре просидбе, а кад се девојка испроси само се јавно, пред просцима као сведоцима, потврђивало договорено.

До половине нашег века, до када је црквени брак у Србији био званичан, а после тога факултативан, непосредно

101. Упор.: Š. Kulišić, *O poreklu slovenske zadruge*, 43 и даље; исти, *Tragovi arhaične rodovske organizacije...* 9 и даље.

после успешно обављене просидбе пуцало се из пушке, а свештенику је плаћано да звони ако село има црву да би се објавило успешно окончање просидбе. Истог или неког другог дана, обично у цркви, свештеник је обављао испит младенаца. На испиту се утврђивала добровољност ступања у брак, као и да младенци нису у сродству или да нема других препрека за склапање брачне везе. Имућни и угледни домаћини позивали су свештеника у кућу да обави обред испита. После тога, недељом и о празницима, три пута објављивано је да ће дотични момак и девојка склопити брак и позивани су сви ако знају неки разлог који је препрека за ту везу да јавно кажу. Девојка је на испиту и свештеника даривала пешкиром, чарапама или нечим другим: свештеник и данас поред новца, добија дар (кошуљу).

Просидбе су најчешће биле у јесен, када се одржавају и свадбе, обично од септембра до новембра. Сада су честе свадбе у мају и јуну, што је у прошlostи било изузетно, нарочито за првобрачне. За оне који се венчавају у пролеће каже се: „пролећна млада и јесењи кучићи се бацају у воду“ (Мајдан). Свадба је била најмање на 15 дана после просидбе (веридбе) а било је уобичајено да буде после месец дана. У Липници је највише било у недељу пред Митровдан. Није ваљало да свадба буде у суботу јер је то задушни дан, а нису се одржавале ни за време божићнег поста. Зато у децембру нема свадби, не може се клати стока. Данас се на све то мање пази и венчанња се обављају у различито доба године, а у новије време често и суботом зато што је нерадни дан. Па и поред свега свадбе су најчешће у јесен.

Припреме за свадбу

После просидбе момак је, према подацима из више села, одлазио с времена на време код девојке, обично са сестром, а некад је остајао тамо и на ручку. То неки доводе у везу са дислокалним браком.¹⁰² Данас је ово, наравно, сасвим изменјено. Нема скоро никаквих забрана састања и посешивања младенаца ни пре ни после веридбе.

102. Исти, *Tragovi arhaične rodovske organizacije...* 85 и N. Pantelić, *Tradicionalni elementi u ženidbenim običajima*, 204.

Неколико дана после просидбе свекрва је одлазила код девојке „да гледа девојачко руво“¹⁰³ да види шта је, колико и како невеста припремила за своју спрему. Свекрва тада и у другим приликама саветује невесту кога треба даривати од сватова и како. Поуке добија и од своје мајке. Пред свадбу, у девојкиној кући убрзано припремају спрему, ако то нису раније урадили. Увек има још по нешто да се доврши, набави. Довршавају се, на пример или купују дарови за сватове. У новије време родитељи купују невести намештај за домаћинство. Обављају се припреме за дочек и угошћење сватова који ће доћи по невесту.

Девојка је спрему и дарове припремала по две три године пре удаје. Спрема се састојала од њених личних ствари, вунених „хаљина“ – постељине, као и дарова за сватове. У спреми су били губери, шаренице, „сеџаде“, ћилими (и по 10–12 комада), чаршави и друге прекривке, јастучнице, сламарице (сламаре), некада душечци, платно по неколико десетина метара, а све то је носила у шкрињи. У новије време млада је доносила душек и кревет, орман („шифоњер“, „креденац“) и друго. Мира兹 је релативно новијег датума и почeo се давати у облику мањих новчаних износа а затим све више увећаваних. Почеле су да се дају и разне ствари за ново домаћинство, све до потпуног опремања собе, стана, па и куће. Тако се у миразу поред „рува“ налазе намештај и кућни апарати, а једно време је било уобичајено да свака мало имућнија млада свакако донесе машину за шивење. Данас се добијају и аутомобили и пољопривредне справе, затим непокретна имовина, стан или кућа у граду, а многи све више дају новац, често у страној валути.

Сиромашније девојке каткада нису добијале скоро ништа од спреме. Тако С. Ђ., рођена 1900. године, из Липнице, прича: „Нисам имала ни времена да се спремим. Помагала сам сестрама, било нас је пет, а једна се мало пре мене удала.“

Истовремено се и код младожење обављају припреме за свадбу. Позивају се сватови, прикупљају потребне ствари за свадбену гозбу, припрема храна и пиће, уговарају свирачи и обављају све друго што је потребно за ову породичну свечаност. У међувремену, свекар, свекрва и младожења,

103. Упор.: R. K a j m a k o v i č, *Ženidbeni običaji kod Srba i Hrvata...* 79.

са младом и њеним родитељима, одлазе да јој купе венчаницу (вал, венац и ципеле). Уобичајено је већ неколико деценија да се младе венчавају у белој венчаници или бар са „венцом и валом“. Што су младенци били богатији то је и млада имала дужи вал, који је на венчању обично придржавао девер или су то чиниле девојчице по угледу на обичај који је дошао из града.

Почетком века вал и ципеле¹⁰⁴ за младу доносио је девер на дан венчања. Тада, обично, још није ишла са младожењом у куповину тих ствари. Сада је то унеколико друкчије кад се придржавају обичаја. „Све што треба да обуче за свадбу, невести се донесе неколико дана пре свадбе. Ништа ми њој не дајемо кад треба да је водимо“ (Таково).

Неколико дана пре или на сам дан свадбе, обично младожењини зетови – војводе, преносили су девојачко руво на колима са воловском запрегом, а у планинским селима у даљој прошлости и на коњима. Волове ујармљене за превоз девојачке спреме китили су цвећем, марамама (марамицама) и пешкирима. Обично су им на рогове стављали венце од цвећа. Девојачки дар су преносили, по правилу, у отвореном сандуку – шкрињи да би се видело како је млада опремљена. Данас спрему, у ствари мираз, превозе на камиону или у тракторској приколици јер има много више ствари, а ова превозна средства су умногоме заменила запреge. Превозна средства се и сада ките, обележавају, чиме се мештанима даје на знање да превозе младину спрему. Неки ће и данас по нешто превести на колима са запрегом. А ево шта о томе каже неколико испитаника: „Младина спрема се преносила дан пре свадбе, вели А.С., рођена 1912. године, удата у Љубићу, да би се соба уредила. Младину спрему возе колима или младожењин зет или најближи рођаци“. „Моја жена је донела, каже А. М., рођен 1915. године, из Брезовице, један сандук, кревет, мало ћилимова, поњавица, чарапа. Рачунало се да донесе што више да би се тако обезбедила гардеробом.

104. П.Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 278; Ј. Едељановић, *Етнолошка грађа о Шумадинцима*, СЕЗб LXIV, Београд 1951, 140; Т. Р. Ђорђевић, *Наши народни живот*, књ. III, Београд 1931, 65–67; Р. Камаковић, *Ženidbeni običaji kod Srba i Hrvata...* 89; С. Кулишић, *Tragovi arhaične rodovske organizacije...* 84–85.

Спрема се доносила истог дана или дан раније, а преносио је неки комшија или неко од младожењиних пријатеља“. А једна, нешто млађа жена (Е. С., рођена 1935. године, из Синошевића) прича: „Данас спрему чини намештај. Девојке уче школу и немају времена да ткају, везу. Раније, кад сам ја била девојка, спрема се састојала из спаваће собе, шареница, губера, ћилима. Богатији су давали новац уз девојку. Спрема – руво вожено је на воловским или коњским колима, а возио је младожењин зет и један или двојица комшија. Обично су двојица – тројица ишли за руво“.

Да би добиле девојачку спрему, војводе, су морали да је симболично откупе, „да ставе паре на сандук“, да дају „братско“.¹⁰⁵ У неким селима се не сећају да је било откупа девојачке спреме. Вероватно је овај обичај већ претежно заборављен, а не да није постојао.

Позивање сватова

После просидбе, почиње позивање сватова. Сватове позыва домаћин – младожењин отац, а ако не може он то да учини, онда иде неко старији из породице или „поверљив“ човек кога старешина породице одреди за ту дужност. У Ђољковцу, ако је кум далеко – „пратимо му писмо“. Сватове је, осим кума и тарог свата, раније позивао младожењин зет. И данас зетови најчешће уручују штампане позивнице, али то сада може да уради и неки други момков сродник или близак комшија. У Љубићким селима сватове је позивао младожењин стриш, ујак или други близак рођак, а некад и отац. Сватови се позивају ракијом у окићеној буклиji. Позивач је јахао на коњу а чутуру, буклиju са ракијом носио је обично у торби или о кожном ремену преко рамена. Најпре се позивао кум, а после њега стари сват. Њих је редовно позивао младожењин отац. Уз окићену буклиju носио је и колач (погачу), који је ломио са кумом код његове куће за време обеда, уствари, кад кум прихвати позив да венча младенце. После позива старог свата, на исти начин, промени се ракија у чутури (бу-

105. R. K a j m a k o v i č, нав. дело, 86; Š. K u l i š i č, *Tragovi arha-ične porodice...* 222; исти, *Matrilokalni brak*, 68 и 70; Н. П а н т е л и ћ, *Свадбени обичаји у Јадру*, Гласник Етнографског музеја, књ. 30, Београд 1968, 120.

клији). Буклију цвећем ките девојке, рођаке или комшинице, у младожењиној кући. Сваки од позваних домаћина, ако прихвати позив за свадбу, отпије мало ракије из буклије и пожели да свадба буде успешна и срећна за младенце. Исто времено дарује буклију марамом, пешкиром, кошуљом, чарапама или чиме другим, што зависи од имовног стања и блискости са фамилијом младожење. Дарује се и новцем. У новије време „на буклију“ се углавном даје новац. Свако ко је позван долива и ракију да чутура не би остала празна, што би, по веровању, могло значити да ће младенцима кућа бити призна, сиромашна. Од пре десетак и више година почело је да се уобичајава да се сватови позивају штампаним позивница ма, које се шаљу поштом или се уручују преко позивача. У тим случајевима често „не иде“ буклија. Међутим, поново се оживљавају обичаји у вези са позивањем кума, нарочито ако се зове „стари кум“. Куму се иде са буклијом и погачом (са пуном торбом), а он приређује ручак (вечеру), заправо малу гозбу.

На свадбу долазе позвани. Незвани гост на свадби је „кокоњаш“. У околини Горњег Милановца као и Чачка, сватови који долазе без позива најчешће су младићи жељни весеља и игре. У новије време долазе и девојке. Ако их домаћин прими, што је уобичајено, према њима се опходи као и према осталим сватовима, само зна се да су то „кокоњаши“. Они су често нешто разузданији и баhattији од осталих на свадби. Међутим, за ближе сроднике и пријатеље обавеза је да дођу на свадбу и без посебног позива. У више села је забележено, нарочито око Чачка, да младине госте – сватове који ће је испратити не позивају са буклијом. Али, исто тако, у многим селима кажу супротно, у ствари да и њих позивају као што се зову младожењини сватови. Данас има много и других изузетака. Тако, свадба се спроводи после венчања младенаца у граду, у младиној или младожењиној кући одакле је родом, мада више ту не живи већ у месту запослења. Свадба може бити и недељу–две дана после венчања код матичара, заправо на дан венчања у цркви, итд.

Сватови и сватовски часници

Младожењине званице су сватови, а невестине – свадбари. Као и свуда код српског народа, најзначај-

нији сватови учесници у обреду венчања, поред младенаца и њихових родитеља, јесу: кум, стари сват, девер, војводе, барјактар, затим сватовски момци и јенђе (певице), а у овом крају се појављује и домаћин свадбе као посебни сват.

Кум је, као што је уобичајено, био младожењин крштени кум и он је готово увек најпоштованији сват. Кумство се преносило из генерације у генерацију и трајало више деценија. Стара кумства су поштovана и одржавана су све до најновијег времена, а неки и данас чувају стара кумства. У институцији кумства доста је очувана традиционална суштина а кум је божански представник.¹⁰⁶ Кум је дужан да младенцима донесе поклон. Увек је то било нешто за трајну употребу, раније бакрач, а данас, често и ствари веће вредности као што су кућни апарати. Међутим, неки дају и новац којим се може набавити вредна ствар. Уз то, доноси прстен за младожењу, а невести купује материјал или хаљину коју на венчању у цркви пребацује преко руку младенаца (превез).

Знатан број породица настоји да за венчање позове „старог“ кума, представника кумовске породице. Међутим, доста је и оних који из разних разлога које намеће савремени живот напуштају стара кумства и за сведоке на венчању узимају своје другове (другарице) вршњаке. Неки макар формално позову старог кума, али га одмах замоле да им „опрости кумство“ и тако дозволи да други обави ту дужност. Многи се радо и одричу кумовања због, у новије време, све већих трошкова којима је кум изложен. М. С. Филиповић је забележио и стихове у вези с тим:

Тешко кеси често кумујући
И магарцу с коњима путујући.¹⁰⁷

Стари сват је редовно био младожењин ујак. И данас му обично та улога припада. Ако младожења нема ујака, стари сват може бити неки блиски рођак (мушкарац) из учебине, по мајчиној линији сродства. Учешћем ујака у свадби, у ствари дужности које има, само још једном се потврђује

106. О кумству видети поглавље *Сродство* и М. С. Филиповић,
Таковци, 109–115.

107. М. С. Филиповић, исто, 114.

веза са улогом ујака у архаичном родовском друштву.¹⁰⁸ У свадбеним обичајима, у којима се чувају значајни традиционални и архаични елементи, то је само један, сада већ само симболични остатак. Он одражава континуитет сродничких и друштвених функција веома сужен само на ритуал венчања. Мада се, као што је већ поменуто, дешава да улоге кума и старог свата сада обављају и младожењини другови, посебно кад се не тежи нарочито да свадба буде потпуно према традиционалном обрасцу.

Стари сват је старешина сватова и, заједно са кумом, најважнији сват. Он непосредно или посредством војвода управља сватовима, односно свадбом. Издаје налоге када ће се и како кренути по младу, колико ће се задржати у невестиној кући, када ће се кренути на венчање, са девером или младожењом прстенује снаху, у ствари, обавља чин венчања.¹⁰⁹ Даље одређује шта треба чинити за време свадбе и када ће се завршити свадбено весеље. У више села тврде да стари сват руководи свадбом до венчања, а од тада је кум главни сват и његова је реч старија. Стари сват, такође, треба да дарује младенце поклоном који се истиче по вредности, као и да купи превез (платно) којим се „везују“ руке младенаца на венчању у цркви. Доноси прстен за невесту и колач и дар за домаћина куће. За време свадбеног обеда седи са кумом у врху трпезе.

Девер – ручни девер по правилу је младожењин брат или блиски рођак по мушкиј линији сродства. Од краја друге деценије XX века улогу девера може обављати и младожењина сестра, али само ако нема брата или другог близског рођака за ту дужност. У Такову кажу: „За девера се узима понајсрећнији момак или девојка из момкове родбине, најпре брат, а затим сестра.“ Девер је обавезно неожењен, односно неудата. Може бити и мало дете, али то се уобичајава у релативно новије време. Дужност девера је да прими снаху од њеног брата и да је изведе пред сватове. Са старим сватом или младожењом прстенује невесту, чува је за време свадбе од

-
108. Р. Борели, *Трагови авункулата код Срба*, Гласник Етнографског института VII, Београд, 1958, 78 и даље; Š. Kuliscić, *Tragovi arhaične rodovske organizacije*, 40.
 109. Т. Р. Ђорђевић, *Наши народни живот III*, 152–153, 155–156; Š. Kuliscić, *Tragovi arhaične porodice*, 223.

војвода који настоје да је „украду“ и спречава их да збијају шале на њен рачун. Са младом је све време док је не преда младожењи. Девер у ствари замењује и заступа младожењу за време свадбе. Ручни девер се препознаје по белом пешкиру превезаном од рамена до кука укосо преко груди и леђа. Често има по два укрштена пешкира: један му вежу док су у младожењиној кући, а други му дарује невеста.

Војвода је младожењин зет, сестрин муж или муж блиске рођаке (сестре од стрица). Најмање их је двојица, а може их бити и више, заправо онолико колико младожења има удатих сестара. Један од њих је главни. У многим селима називају их и чауши.¹¹⁰ Традиционално су упадљиво обучени, боље ређи маскирани, прерушени. Својом упадљивошћу треба да скрену пажњу са младенаца на себе. И данас стављају на главу високе шиљате капе од папира окићене црвеним и различитим шареним тракама од папира, кудељом, белим луком, перјем и другим. Капе праве младожењине шурњаје а војводе их добијају у невестиној кући уз откупнину. Око врата им је обично венац црвених паприка или га окаче тако да пада низ леђа. Припашу им пешкир – прегачу и говеђу (волујску) „жилу“, као и мошнице од овна или бика. У неким селима су и њихове жене (младожењине сестре) носиле кепче њакићене шареним тракама од хартије, цвећем и другим додацима. Колико ми је познато, у другим крајевима није било уобичајено да жене војвода (чауша) учествују у свадбеном ритуалу на такав начин.

Војводе су правиле буку, увесељавале сватове шалама, често ласцивног садржаја, а понекад и врло грубог. Често су у својој бањатости правили и штете, све са истом сврхом – да заштите младенце од могућних злих утицаја.¹¹¹Они су „појили“ младу кад пређе преко реке или друге воде на путу до

110. Вук Ст. Караџић, *Српски ријечник*, чауш; Т. Р. Борђевић, нав. дело, 43 и даље; Р. Камаковић, нав. дело, 80–81; С. Калишић, *Iz putopisa Alberta Fortisa*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1958, 88; Н. Пантелић, *Свадбени обичаји у Јадру*, 120; Д. Николић, *Чауш као редитељ и глумац*, Фолклорни театар у балканским и подунавским земаљама, Балканолошки институт, посебна издања, књ. 21, Београд 1984, 181 и даље.

111. Т. Р. Борђевић, *Наш народни живот*, 44–46.

цркве и кад је воде са венчања у младожењин дом. Зет је настојао да украде младину венчаницу пре венчања и тада захтевао да је откупе. У Лоћевцима кажу да се један од војвода прерушава у жену, што би се могло довести у везу са тврдњом да су понегде и њихове жене биле прерушаване и уогаште са појавом маскираних сватова на свадбеном весељу.¹¹² Уз све то, зета су комшије даровале кокошкама.

Војводе одржавају поредак сватова по налозима стараг свата кад иду по младу, односно кума кад се враћају са венчања. Они су обично и муштулигдије, као и сватовски момци, који настоје да први јаве о доласку сватова по невесту и са невестом после венчања. Другог дана свадбе објављују – „извикују“ шта је ко од сватова донео на дар младенцима, опет уз шаљиве и заједљиве опаске. У Прислоници је забележено: „нема свадбе без музике, купуса и војводе“. Кисели купус је обавезно јело на свадби, а кува се у земљаном лонцу урађеном на ручном грнчарском колу. Обичај се очувао до наших дана у већем делу западне Србије.

Одавно је утврђено да свадбена поворка и поредак сватова, нарочито у динарског становништва, имају војничку формацију. С тим у вези су и називи за поједине сватове, као што су: војвода, барјактар, чауш и неке радње за време свадбе које симболизују витешко понашање.¹¹³ У складу с тим ту се убрајају и нека обележја сватова, међу којима је најистакнутије ношење барјака, а очувано је до данашњег дана, направно са доста измењеном улогом.¹¹⁴ У испитиваном крају сватови имају један барјак, који носи, посебно за ту дужност, одабрани *барјактар* на челу сватовске поворке и чува га за све време свадбе. За барјактара се узима млађи,

-
112. Види R. Kajmacković, *Ženidbeni običaji u Srbija i Hrvata*, 86; N. Pantelić, *Tradicionalni elementi u ženidbenim običajima*, 209 и 223; J. Komorovský, *Tradičná svadba u Slovanov*, Bratislava, 1976, 246 и даље.
 113. Ј. Радовановић, *Кучи, племе у Црној Гори*, СЕЗБ VIII, Београд 1907, R. Kajmacković, нав. дело 80; Š. Klisić, *Tragovi arhaične rodovske organizacije*, 87.
 114. Ношење барјака на свадби било је углавном распрострањено у Јужних Словена, само местимично код Западних Словена а од источних у Украјинаца и понегде у Белоруса (J. Komorovský, нав. дело, 118).

снажан мушкара, близак младожењин сродник или, у новије време, то може бити добар друг женика са којим је „момковао“. Барјак је био прављен од обичног комада тканине (платна). Уочи свадбе кројиле су га девојке, младожењине сестре и друге рођаке. Између два светска рата у више села, нарочито око Чачка, узимали су српску заставу из цркве, а у новије време и југословенску. Данас опет носе српску заставу, а неки имају и обе заставе у сватовима. Заставу често позајмљују из месне канцеларије или од некога у селу. Барјак ките младожењине сестре и рођаке ујутро пре поласка по невесту. Плету венце од цвећа, а стављају и пешкире, канице, негде и чарапе или назувице ручне израде. Данас барјак ките куповним пешкирима, марамицама и кошуљама, па чак и ћебадима. У ствари, све су то прилози, дарови барјаку и, природно, нису сви окачени. Барјактар „откупљује“ барјак од девојака. Кад га прими, поведе коло које игра док старешина сватова не нареди полазак за девојку. И у невестиној кући, кад дођу сватови, младине сестре и другарице ките барјак. Једна девојка узме барјак од барјактара да би га окитиле и поведе коло. После тога, као и код младожење, траје од барјактара да откупи барјак, што је он дужан да учини. Све чиме је барјак „окићен“ – дарован, после свадбе припада барјактару.

Барјактар је са војводом хитао испред сватова да први стигне пред невестину кућу да, најави долазак сватова и добије дар за муштулук. Поред осталог, дужност барјактара била је и да устрели јабуку високо постављену на дрвету испред капије на невестиној кући, да би сватовима дозволили улазак у двориште. И на повратку сватова са венчања, барјактар је настојао да први стигне у младожењин дом за муштулук – буклију пића. Барјактар је раније јахао на коњу. Од краја 20-их до 50-их година, понеки су се у селима са бољим путевима, возили у чезама или фијакеру, а данас су редовно у аутомобиљу, као и већина сватова.

Поред поменутих сватовских часника, кум и стари сват су имали своје момке, који су им помогали у обављању дужности на свадби. Носили су њихове торбе и дарове намењене младенцима, стално су им били при руци да их послушају. Младожењу и данас, нарочито у таковским селима, прати младожењски момак – „ђувегијин момак“. То је такође младић, младожењин добар друг или рођак. Дужност му је да „из-

веде“ младожењу кад се сватови окупе за полазак код невесте, као и да га прати за време свадбе. Општи назив је за све сватовски момци.

Јенђе су девојке које опремају младу и певају сватовске песме у току обреда, и то млади, младенцима, куму, старом свату, свекрви и осталим сватовима. Готово све важније ритуале обавезно је пратила песма девојака. Данас је то скоро сасвим изобичајено, осим неких свадби на којима се посебно настоји на одржавању старијих обичаја.

Најзад, веома значајан сват је *домаћин свадбе* (домаћин куће, Трудел). Од њега умногоме зависи ток свадбене гозбе и весеља. Та дужност обично припада блиском сроднику, стрицу, ујаку или комшији у кога се има велико поверење. Он се стара о припремању и служењу јела и пића, о реду за време свадбене гозбе и весеља, једном речи – води рачуна о свему. У новије време, како је све више званица (на неким свадбама буде их и по неколико стотина), дужност домаћина свадбе постаје све одговорнија и значајнија. Зато се сада све чешће поред главног домаћина свадбе одређују и његови помоћници. Један брине само о припремању и послуживању хране, други је задужен за пиће, а негде је посебан домаћин задужен само за трпезу, други за дочек сватова итд.

Свадба

Окупљање сватова

Свадба је трајала три дана, односно, како рече једна жена, „онолико колико сељак има пара“. Венчање се обављало у недељу, каткад у четвртак, а никад у суботу јер је то дан мртвих. Тако је углавном и данас, само што се чин венчања код матичара обавља и суботом. Међутим, свадбени ритуал почиње већ у петак. Пре неколико деценија, навече пред свадбу младожења се купао и бријао, а кажу да је долазио и неки вештији рођак или комшија да га подшиша. У Савинцу је забележено да је ишао у воћњак, где су га војводе поливале хладном водом и трљали копривом, свакако из мађијских разлога – да би био здрав и отпоран. У Теочину су му у одело стављали бели лук или глог као заштиту од урока, а у Прања-

нима се присећају да су му мерили одело на кантар.¹¹⁵ И невеста се увече пред свадбу купала, а ујутру су је рођаке – девојке чешљале и китиле.

Како у прошлости, тако и у новије време, код младожење се окупљају другови и рођаци на момачко вече, у ствари на огроштај од момковања. Данас младожења обично одлази са друговима у гостионицу, понекад се то догађа и неколико дана пре свадбе. Сада понегде на момачко вече долaze и девојке, што раније није био обичај. Тад скуп би трајао до поноћи, ретко када дуже док се то догађало у младожењиној кући, јер главни догађаји тек предстоје.

Јасно је да се у обичајима купања (хладном водом), трљања копривом, бријања младожење, у окупљању момака пред женидбу огледају остаци обреда прелаза – иницијација. У обичајима стављања белог лука и глога у одело, склањање од погледа невесте (о чему нешто касније), као и у претходно поменутим обичајима, међутим, више је изражена заштитна функција тих поступака и радњи.

На дан свадбе, изјутра, у младожењиној кући окупљају се сватови. Негде почину да долазе већ у рану зору, а другде нешто касније. Сви се окупе до 10–11 сати, што зависи од тога колико је свадбеној поворци потребно да стигне до невестине куће. Некада, ако је потребно, сватови су полазили из младожењског дома и у свануће да би стigli на време. Зато су се у прошлости, када су путеви и саобраћајна средства били такви да је путовање било знатно спорије, окупљали и уочи свадбе. Данас, као и раније, сватови треба да стигну пре поднева – док дан иде у напредак.

Први је обично стизао домаћин свадбе, младожењин стриц ако нису у задрузи или неко други по мушкиј линији сродства. Он, као и други сватови, доноси колач и чутуру (сада боцу) ракије. Долазак домаћина свадбе, као и окупљање осталих сватова, а посебно долазак кума и старог свата, зетова и остали у кући обично поздрављају и најављују пуцањем из пушке (сада чешће и из пиштолја).

115. П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, СЕЗБ LVIII, Београд 1948, 276; Д. Борђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, СЕЗБ LXX, Београд 1958, 453; Д. Антонијевић, *Александачко поморавље*, СЕЗБ LXXXIII, Београд 1971, 146; В. Николић, *Врањско поморавље*, СЕЗБ LXXXVI, Београд 1974, 439.

Кум и стари сват долазе када се прикупи већи број сватова, а прати их кумовски односно старосватски момак. Стари сват долази са члановима своје породице, док је кум раније долазио сам. Данас, међутим, и он долази са женом и још неким од својих укућана. Само кад долазе из удаљеног места, кум и стари сват могу доћи увече пред свадбу и заноћити код младожење ако им не одреде неку другу кућу за конак.

Већ је поменуто да кум и стари сват доносе прстене за младенце, кумовски односно старосватски колач и друге поклоне за младенце. Сватови су пре неколико деценија доносили по два колача: један за домаћина и други који ће појести сватови (Мајдан). Ово је углавном изобичајено. Данас уместо обредног хлеба доносе торту. Ближи рођаци и комшије, као и сватовски часници, редовно доносе „прилог“ – печеног брава. У последњим деценијама усталило се да сви дају младеницима поклоне у стварима, а још чешће у новцу.

Одлазак по невесту

После доручка, кад „командује“ стари сват, сватови крену по невесту. Пред полазак сватова, у дворишту младожењине куће закољу кокошку, па главу баце на једну страну пута којим ће сватови проћи, а труп на другу. Овде је свакако реч о жртви, а објашњавају да то чине као заштитну меру да се сватови не би свађали или потукли (Прањани). По младу иду сви сватовски часници и већина сватова. Свекрва није ишла јер се веровало да ако она пође по снаху брак неће бити дугог века. Међутим, данас често иде и свекрва ако нека жена остане код куће. Иначе, увек остаје домаћин свадбе и сви који спремају дочек сватовима после венчања.

Приликом поласка по „вођевину“ (младу), на челу свадбене поворке био је барјактар, а за њим су ишли кум и стари сват са младожењем, затим свекар и девер и за њима остали сватови. На зачелју су биле војводе – муштулукџије. Они носе колач и до невестине куће претекну сватове и први најаве њихов долазак.

Сватови су некада ноћивали у невестиној кући кад дођу да је воде и кад није била удаљена од младожењине куће или села (Г. Црнућа). То би се могло довести у везу са матри-

локалним браком или конзумирањем, отпочињањем брака у невестином дому.

Почетком XX века сватови су претежно, нарочито у брдским и планинским селима, јаћали на коњима. Касније, редовно је на коњу био барјактар, војводе, каткада младожења и девер. Водили су коња и за младу. Већ у другој и трећој деценији сватови су се углавном возили колима, каруцама, фијакерима и чезама. Мање имућни сватови и ако невеста није далеко ишли су и пешице. Данас се сватови возе аутомобилима окићеним цвећем и пешкирима, као што су раније китили кола и коње, а на челу поворке је аутомобил са барјактаром. Међутим, каткада и данас барјактар, па и војвода, узјашу коње. Поредак свадбене поворке одржавале су војводе. На путу до младине куће, па затим до цркве (матичара) при одласку на венчање, кум је десно, а стари сват лево од младожење. На повратку са венчања они замене места.

Сватови код невесте

Капија пред невестином кућом је затворена. Војводе „санђим“ питају 'оће ли домаћин да их прими“. Сватове нису пуштали у двориште док неко од сватова, а пре свих барјактар, војвода или девер, не погоди из пушке јабуку или тиквицу нагуњену пепелом и са привезаним пером да би се стално померала услед струјања ветра, постављену на високо дрво испред капије. Данас неки ставе орах или неку лоптицу да би сватовима отежали задатак и да би се мало нашали на њихов раунак ако не успеју одмах да погоде мету. Кад „обале јабуку“, домаћин отвара капију и пушта сватове у двориште. У Горњим Бранетићама је забележено да кад сватови устреле јабуку, онда поред капије извале плот и туда улазе. Сватове, окупљени младини рођаци, свадбари, дочекују у дворишту уз гласне повике добродошлице и весело. Поздрављају се и љубе, наздрављају пићем, а затим се смешигају за трпезу.

За то време невеста је у одвојеној одаји или згради (вјату), са девојкама и женама које је опремају, и отуда посматра сватове, при чему посебно настоји да угледа младожењу. Њу сватови не смеју да виде пре извођења. У Теочину кажу да је младожењу и сватове млада гледала кроз прстен. То је

познато у многим крајевима. На тај начин жели се обезбедити верност и приврженост мужа.¹¹⁶

Младу опремају јенђе, њене другарице, уз помоћ искусније жене. Чешљају је, одевају, уређују одећу и накит – украсе. У просторији у којој се налази млада, прва улази заова (младожењина сестра), са венчаницом и велом, који јој је донео девер, да их обуче. Вео јој ставља једна од девојака, а за све то време и кад је изводе пред сватове, јенђе певају. Девер је почетком века доносио одећу невести за венчање и венац. Пре него што изведу невесту, девер јој је обувао ципеле, које је обавезно доносио са одећом, и то најпре десну, у коју је стављао новчић.¹¹⁷ Једна старија жена из Липнице, рођена 1990. године, сећа се да су је спремале „три Јеремијине (младожењине) сестре. Пре него што је изведу, невеста је јела попару са девером.

Невесту су изводили кад сватови поседају за трпезу и попију ракију. У већини села забележено је да млада не излази док сватови не попију четири ракије – четири здравице. Четврта здравица се негде назива „добродошлица“. Стога се обично поставља напољу, под настремницом, а у новије време изнајмљују се шатори. У чело стола постављају се кум и стари сват, младожења и свекар, а иза њих је сватовски барјак. Даље за софром су сватови мушкарци, а тек затим у дну стола – жене. Данас нису тако распоређени, већ су мушкарци и жене измешани, али још увек се настоји да важнији гости, блиски рођаци и посебне званице буду ближе челу. После здравице, пред сватове на трпезу износи се свадбарски купус.

Младу из њене одаје изводи брат, а ако га нема – брат од стрица или други близак рођак. Излазак младе сватови најављују пуцањем из пушке а дочекују је гласним одобрава-

-
116. Т. Р. Борђевић, *Наш народни живот*, књ. III, 117; Р. Камаковић, нав. дело, 84; Н. Пантелић, *Tradicionalni elementi u ženidbenim običajima*, 214.
 117. П. Ж. Петровић, нав. дело, 278; Ј. Едељановић, Етнолошка грађа о Шумадинцима, СЕЗБ LXIV, Београд 1951, 140; Т. Р. Борђевић, *Наш народни живот* III, 65–67; С. Кулишић, *Tragovi arhaične rodovske organizacije*, 84–85, Н. Пантелић, *Tradicionalni elementi u ženidbenim običajima*, 214–216.

Њем. Обично пуца њен брат, који затим положи пушку на праг преко кога млада треба да пређе али да га не нагази. Познато је, по предању и веровању, да испод прага бораве душе умрлих предака, па се зато он не сме повредити.¹¹⁸ У Љубићу, међутим, тврде да млада стане на пушку постављену преко прага да би била верна. После тога, девер прилази невести, али њен брат тражки „откуп“ за сестру. Њих двојица се „погађају“ о откупу. Кад брат добије тражену откупнину, предаје сестру деверу. Новац за откупнину невесте у Лоћевцу дају војводе. Пре него што приђе деверу, сестра пољуби брата и дарује га кошуљом, затим се пољубе невестин брат и девер. Невеста дарује девера деверским пешкиром, а он њу прстенује и пољубе се. Девер одводи младу сватовима, односно младожењи, преко простртог ћилима. Раније је то било бело платно. Млада најпре пољуби свекра у руку, а затим кума и стајска, па се здрави са младожењом и седа до њега. Тада почиње свечани обед (ручак). Док у већини села у челу трпезе седе и младенци између кума и старог свата, у Љубићу је забележено и то да млада седа у доњи део трпезе.

Младожења није почињао да једе, а негде ни млада, док га не питају зашто не једе. Он не одговара на постављено питање, већ то учини неко други уместо њега. Обично каже да је то зато што му није плаћено. Тада га ташта огрне губером, а таст му ставља новац у тањир. Слично се понаша и у Течину све док му таст не стави у тањир новац за мираз који је договорен. Ни млада ни младожења обично на свадби не једу много и уопште се уздржавају да им деца не би била халапљива, брљава. Младенци не ваља да једу месо пре венчања да им деца не буду балава (Мајдан). Такво уздржавање данас је изобичајено и мало где има још мађијски смишљао.

За трпезом су сватови обично седели одвојено од свадбара. Негде гости – свадбари не једу док сватови не одведу младу. За њих се тек после тога поставља трпеза и тек тада почињу весеље (Течин, Прањани). Међутим, данас углавном сви ручају заједно за истом трпезом.

Донедавно, а негде и данас у више села, кад изведу невесту, барјактар заједно са њом поведе коло. Невеста узме од њега барјак, а затим му тражки откупнину. У Лоћевцима и

118. Српски митолошки речник, праг, Београд 1971.

неким другим селима, невестина рођака која је китила барјак игра коло са барјактаром и тражи откупнину да би вратила барјак.

За време ручка војвода износи „кићени колач“ уменшен у младожењином дому, који је донео свекар. На колачу је јабука. Војвода тражи од сватова да на колач ставе новац невести за „блелило“. Понекад су сличан колач носили и у младожењиној кући и сакупљали новац млади за „блелило“ другог дана свадбе. Прикупљени новац, наравно, припада невести. Обично, после тога, пријатељи ломе колач (погачу). Негде и сватови настоје да придржавају колач док га пријатељи ломе, а сваки сват жели да добије по комадић колача да би га појео. У Савинцу ломе колач и проју.

Пре одласка из родитељског дома, млада је даровала своју родбину: некога кошуљом, другог чарапама, пешкиром, марамом, а куму, старом свату и деверима давала је припремљене бошчалуке, који се састоје од рубља, чарапа, тканица, марамице и све то уvezано у бошчу – мараму. Док је раније бошчалук био углавном од предмета домаће радиности данас се дају углавном исти предмети само је све куповно, индустријско.

Венчање

После обеда (ручка) стари сват је наређивао сватовима да крену на венчање. Сви устају, невеста се опраштала са родитељима и осталом својтом, даривала им и љубила се са свима. Док су се сватови спремали за полазак, а млада опраштала, војводе су настојале, па и данас то чине, да нешто украду да би се тиме после хвалили.

Пре поласка, невести дају да испије чашу вина и затим је баци да се разбије. Таст, такође, даје младожењи чашу са вином у којој је дукат. Младожења попије вино, узме дукат и чашу и носи то са собом (Теочин, Мајдан).

Обичај је да млада плаче док се поздравља и љуби са својом „родицом“ (својтом), а и њена мајка и рођаке жале што одлази. Када је поведу баца шећер преко рамена и главе. Истовремено настоји да се окрене и погледа своје укућане, браћу и рођаке, да би, по веровању, деца коју ће родити личила на ујчевину. Али у томе су је спречавали девер и остали

сватови. Негде, као у Савинцу, за невестом бацају шећер, а девојке – тада ломе колач.

Пре него што сватови крену на венчање, млада „тргне“ јарам и потера волове да покрену кола. Природно, то се до-гађало док су се сватови и младина спрема превозили на колима са воловском запрегом. Млада седа у кола са девером и свекром. „У брдним местима јахала је на коњу, а огратали су је ћилимом ако је, 'ладно. Пре педесет и више година била је са валом. Причали су ми да је била у ношњи још раније“. И при одласку на венчање, као и при повратку са венчања, увек је на челу поворке барјактар, затим кум и стари сват, па девер са младом. Негде прво иду кола са девером и младом, а за њима су кум и стари сват. Сви сватовски часници су јахали на коњима, а остали – како ко хоће, пешице, на колима или јащу коње ако их имају. Пешице се ишло кад невестина кућа није много удаљена. Данас, зна се, сви се углавном возе аутомобилима, где где аутобусима или на тракторским приколицама.

Војводе су на повратку биле још више накићени шареним капама украшеним разнобојним папирима и другим додацима које су добили од младиних рођака и другарица. Они збијају шале и привлаче пажњу на путу до цркве, а данас и до дворане за венчања. Сватови уз пут нуде свакога да попије ракију у здравље младенаца. У урбанизованим срединама то је углавном изобичајено.

Увођење невесте у нови дом и свадбена гозба

Невеста је, као што је речено, на венчање ишла са валом („маглицом“, „бедувином“) преко лица. Копрену са лица скидао јој је свештеник после обреда венчања. У неким селима невесте нису стављале вал преко лица.

После венчања, при повратку кући, распоред сватова је сличан, само сада обично иза барјактара сватове предводи стари сват. Ко предводи сватове препознавало се и по томе ко седи на десној или левој страни, кум или стари сват, ако није сам у својим колима. У челоној групи поворке је и свекар. Сватови се никада нису враћали истим путем којим су ишли по невесту, већ настоје да иду кружно. То чине из предрасуде

да неће бити среће ако се поврате истим путем. Познато је магично значење круга, па свакако отуда и веровање да се „не вава ћа“ враћати назад, јер то може изазвати назадовање и несрећу. И данас је такво кружење уобичајено, мада многи немају објашњења, већ то наводно чине зато што је такав обичај.

После венчања, сватови, се зауставе кад нађу на какву воду – извор или реку, а зетови (војводе) „напоје младу“ и „суну“ јој мало воде у недра да јој све буде лако и тече као вода, да се лако порађа, да има више деце и да има довољно млека да их доји.

Испред сватова хитao је један од војвода (муштулиција) или се више њих заједно са барјактаром утркивало на коњима да први јаве свекрви и осталим укућанима долазак сватова са невестом. Свекрва је даривала муштулугџију(е) чарапама или тканицом, марамицом, никада није давала новац.

Сватове са невестом свекрва дочекује на капији, у дворишту или на кућном прагу. Кад уђу у двориште, сада обично кроз капију, а сећају се, као на пример у Прањанима, да су пробијали плот и туда пролазили. Док је млада још на коњу односно у колима, дају јој прво наконче, мало мушки дете из мужевљеве породице, старо једну до две године. Подиже га у вис и окреће три пута, љуби и дарује одећом – кошуљицом и платном. У Ракови је забележено да зет (војвода) настоји да пољуби невесту док подиже и окреће наконче. Она се брани, али кад успе да је пољуби, дарује и њега кошуљом или чарапама, односно пешкиром. У Синошевићу, зет три пута подиже дете и окреће га, а млада га три пута љуби. Зет потура своје лице да би и њега млада пољубила уместо накончета.

У већини села кажу да је свекрва у дворишту или испред кућног прага невести најпре давала ново сито са житом (негде је додавано и зревље пасуља), шећером или бомбонама, ситним новцем и накићеном јабуком (са забоденим металним новцем). У Синошевићу јој сито дају зетови! Млада је шаком захватала жито и бацала у круг око себе, преко главе, по сватовима, односно на све четири стране света и на кућни кров. Жито најпре баца према сунцу „да буде родна година“ (Ракова). На крају сито баци на кућни кров, преко рамена. Добар је знак ако сито остане на крову. Верује се да ће тада бити срећан брак и невеста ће се задржати у кући. После

тога, јабуку украшену новцем, којом неколико пута замахне унакрст, баци међу сватове. Некада настоји да је баци према својој доброј другарици (рођаки), која, такође, жели да се убрзо уда. Веровало се да ће онај ко ухвати јабуку бити срећан, удаће се (оженити) у току године дана. У Јанчићима, јабуку је бацала преко куће, а момци и девојке су трчали да је ухвате. Јабуку поједу девојке и момци. Верије се да ће се удати – оженити сви који су појели по комадић од те јабуке. Ови обичаји се и данас донекле одржавају, истина не увек у потпуности и са много мање или сасвим без уверења у њихову мађијску суштину. Одржавају се као ритуал у коме се млади и остали забављају и веселе и верујући да то припада обележјима етничког и изражавању привржености традиционалним коренима.

После ритуала пред кућом, девер је помагао невести да сјаше са коња односно да сиђе из запрежних кола. У Лођевцима, девер је заустављао коња и придржавао узенгију, а војвода је спуштао невесту. У Брезни и Савинцу, међутим, младожења је прихватао невесту. Невеста није стајала директно на земљу, већ јој се од кола до улаза у кућу простирало платно, а негде (секундарно) и сада ћилим. Ти обичаји су углавном забележени у милановачким и брдским селима чачанског краја, али и овде су претежно доста дуго изобичајени, па се ни неки старији људи не сећају како се све то одвијало. Простирање платна невести познато је и у другим крајевима, а тумачи се као заштита од неповољних сила.¹¹⁹

На улазу у кућу, младенцима се даје да једно друго послуже медом и водом или шећером и водом, а данас често слатким и водом. Понегде и сада млада може врата медом, а у прошlostи је обавезно мазала и врата и довратак. Мазање врата и довратка, такође не треба посебно објашњавати кад се зна да је мед хтонска храна, а праг и довратак (горњи праг) место пребивања душа покојника (предака).¹²⁰ „Послужење“ младенцима је давала свекрва, док данас то чини и нека друга жена. Тек после тога невесту уводе у

119. Т. Р. Борђевић, *Наш народни живот*, III.

120. В. Чакановић, *Мит и религија у Срба*, Београд 1973, 100 и даље.

кућу. Она и овде пази да не нагази на праг, већ да га прескочи, али никада не гледа надоле, већ право испред себе. Тако чини „да јој не би пала деца“ (Брезна), „да не би лупала сундове у новој кући“ (Мајдан, Прањани).

У Прислоници, Ракови, Јанчићима и Теочину забележено је да младожења невесту пренесе преко прага и тако уведе у кућу. Свакако је то новија појава, обичај који је настао по угледу на свадбе урбанита, али те податке треба још проверити и утврдити порекло и начин увођења обичаја. У Љубићу и Прислоници, међутим, истовремено кажу да младу уводи девер у кућу. У кући, свекрва дочекује младу седећи на троножној столичици, у прочевљу огњишта. У Горњој Трепчи и Љубићу дочекивала је у дворишту такође седећи на троношки. У Такову, „снаја узме ватраль те суне баби (свекрви Н. П.) жар у крило“. Свекрва брзо устане и изручи жар да јој се не запали сукња. У Больковцу су јој зетови бацали жар у крило. У Горњим Бранетићима војводе су бацале свекрви жар под ноге не би ли јој тако лакше измакли столицу на којој седи. Претходно, невеста стави свекрви у крило јастуче које је донела на дар и седне преко њега. То често чине и данас, а зетови настоје да свекрви измакну столицу или да извуку јастук испод невесте, а при том редовно просипају воду под столицу и узвикују: „Упишала се свекрва!“, наводно од среће што је добила снаху. Другде вичу: „Упишала се млада“. После тога, невеста устане и пољуби свекрву у образ и руку. Сада пољуби још и свекра, а раније је љубила све укућане, често и у руку, без обзира на узраст па чак и малу децу. То је, међутим, изобичајено. Потом прилази огњишту (штедњаку) и гледа кроз оцак, „цара ватру“ ватраљем или машицама, а водили су је и око огњишта. На огњишту је разгртала, а затим, прикупљала жар на гомилу. У Горњој Трепчи кажу да „туче ватраљем у огњиште“, док зетови узвикују. „Колико варница, толико оваца, свиња...“. Промеша мало брашно у наћвама и јело у лонцу, прихвати се и за друге предмете око огњишта у кући, помера их, у ствари симболично послује као домаћица. После је девер водио у вајат (собу), где је смештана њена спрема коју су у међувремену допремили. Младожења се није дуго задржавао са невестом. Са њом је стално био само девер. Све то је симболично увођење младе жене у домаће послове и примање у култове породице. У Савинцу и Брезни још се прислађују да је у дворишту, кад

млада сјаше са коња (или сиђе из кола), свекрва прилазила младенцима, опасивала их заједно једном тканицом око струка и тако спојене водила према кући. Тада би повела *свекрвино коло*. Обичај се може везивати за традиције косовско-метохијског и моравског становништва у источној Србији и средишњем делу Србије, где је био саставни део ритуала увођења невесте у кућу.¹²¹

По завршеном ритуалу увођења у нови дом, невеста је са девером излазила у двориште и играла у колу. Младенци су затим седали између старог свата и кума „у вр“ софре. Тиме је започињао свечани обед, за време којег се и даље одвијају обичаји уз јело, пиће, свирку и песму. Данас у нешто изменењеном облику или, боље речено, редуцираном обиму обичаја, а предимензионирано наглашеном броју званица и количинама јела, пића, поклона и бучне музике, коју често изводе познати интерпретатори локалних медија, па и Радио-Београда, Сарајева и др.

Пре обеда ломили су сватовски колач. У Љубићу, за време свадбеног обеда, млада није седала за сто, већ је стајала иза кума и старог свата. Дворила је сватове, није јела. Тог дана јела је само попару. Када се заврши ручак, млада је прилазила куму и старом свату, љубила их у руку и тек тада је починало весеље са игранком. Дворење невесте било је врло распострањено, али сада је то изобичајено и готово заборављен обичај.¹²²

У току обеда војвода оглашава шта је ко донео, уз шаљиво, често и заједљиво преувеличавање или умањивање вредности дара. Негде се то чини другог дана свадбе.

-
121. С. Г б и ћ, *Српски народни обичаји из среза Болјевачког*, СЕЗб, књ. XIV, Београд 1909, 178; Т. Р. Ђ о р ђ е в и ћ, *Наш народни живот* III, 17-18; Ово потврђују и наша истраживања у североисточној Србији (Упор. и Н. Р а н т е л и є, *Tradiciонални елементи и џендерним обичајима*, 221-222).
 122. Обичај да невеста двори – служки сватове био је широко распострањен. Из старог словенског глагола *говити*, који значи угађати, служити некога, покоравати се коме изведен је и назив за невесту *говија* (упор. Н. Р а н т е л и є, *Tradiciонални елементи и џендерним обичајима*, 217 и исти, *Породични односи и свадбени обичаји у Свињици*, Зборник радова САНУ, Нова серија књ. I – Етнографски институт књ. 5, Београд 1971, 64-65 и напомене на оз. mestima).

Невеста је раније све укућане и ближу родбину, као и сватове, даривала уобичајеним даровима израђеним у кућној радиности. Том приликом љубила их је у руку. Сада то више не чини у том обиму. Дарује старог свата, кума, свекра и свекрву и још неколико сватова из младожењине породице, нарочито заове и зетове. Тада је надевала и имена укућанима, односно објављивала како ће кога звати. Сва та имена – називи, имали су призвук исказивања нежности и осећања близости са дотичним. Заови, на пример, даје назив сеја, деверу – децло, свекру – тата, таја, отац, свекрви – мама итд. То се обично догађало док се поставља вечера, а младожења и девер дворе сватове. Невеста је најпре даривала кума, затим старог свата, барјактара, девера и остале. Свекра и свекрву је даривала, као и укућане кад уђе у кућу, а они су јој давали ципеле и одећу (Брезна).

Свадбени ручак и други оброци после венчања припремају се у младожењиној кући. Раније је то чинила породична задруга ако је младожења био из таквог домаћинства. Настојало се да за сваког момка који се из задруге жени буду приближно исти трошкови. Како је на савременим свадбама често врло велики број званица, постављају се у двориштима или на неком другом простору велики шатори са столовима, а све се изнајмљује. Свадбени обед се каткада припрема у неком угоститељском објекту односно у посебно одаји, какве имају неке имућније куће, намењеној за породичне свечаности и култове. Настоји се, ако је могућно, да чело трпезе буде окренуто у правцу сунца.

За свадбу треба припремити већу количину хране и пића, што за домаћинство често представља озбиљан терет. Зато је уобичајено да се рођаци, комиџије и пријатељи међусобно помажу. Дају у зајам брава (свињу, овцу) или одређену количину пића, што се узвраћа, као и свака позајмица, у сличној прилици. То је све израженија појава јер се припремају свадбене свечаности за велики број сватова, а породична домаћинства су мала и много шта би морала куповати. Задруге су у прошлости у том погледу имале веће могућности, а припреме су обављане по неколико година унапред. У неким великим породичним задругама су се непрекидно припремали за такве свечаности, с обзиром на већи број младих који пристижу за женидбу и уладбу. Скоро је стално понеко од младих чекао на ред за женидбу или уладбу.

Званице доносе на свадбу „прилог“ – печено прасе или јагње, а данас се носе још и торте и други дарови. Тиме се такође жели помоћи домаћину. И то је унеколико зајам, јер се све региструје и настоји да буде узвраћено на исти или сличан начин кад се буде ишло на свадбу. У Трудељу се свекрва стара о томе да се бележи шта је ко донео да би знала како да врати зајам. Сватови доносе и дарове за младенце. Раније су то били примерени поклони и ситни новчани прилози, у границама могућности дародаваца, знакови добрих жеља, на пример, марама, блуза, огледалце, сапун и друго за младу. Сада су ти поклони често и веће вредности, као кућни апарати, делови посуђства, веће количине новца. Уместо „прилога“ и дара у натури, даје се и новац. Дарове за младенце, по правилу, примао је ћувегијин момак, а невести су предавани дан после свадбе. У савремено доба дошло је до битних промена и других обичаја чија је функција била међусобно помагање на принципима сродничке и комшијске повезаности, што и сада у основи не изостаје. Међутим, све више у први план долази показивање престижа који није увек основан на стварним могућностима дародаваца и потребама даропримаоца. Није доволно изражено симболично исказивање сродничко суседске солидарности, већ знатно више надметање, које доводи до претеривања, а све ради доказивања сопственог имовног стања, што у ствари само показује недовољну промишљеност.

После вечере и весеља, које траје неколико сати, сватови се постепено разилазе, да би сутрадан наставили свадбоље. Слично је и данас, мада има свадби које се завршавају на дан венчања. Старог свата и кума на починак су пратили младенци и неколико сватова, са музиком. Ако не заноће у младожењиној кући, испрате их и други укућани до места где ће преноћити или до њихове куће. Тако се чинило сва три дана, све док траје свадба.

С о ѡ е љ е м л а д е н а ц а

Младенце је у брачну ложницу пратила свекрва или нека старија тетка (рођака) ако младожења нема живу мајку. Негде су то чиниле јетрве. Млади брачни пар је спавао у вајату – згради, од брвана, наводно да би се видело колико

је млада спремна да издржи хладноћу и неудобност, с обзиром на то да су свадбе биле углавном у јесен кад су ноћи већ прилично хладне. Вајати су раније, скоро до половине XX века, као што је познато, у областима са динарским становништвом и развијеним задружним животом били издвојене зграде у којима су брачни парови, као делови породице, држали своје личне ствари, женину особину и у њима спавали. На тај начин је обезбеђивана неопходна приватност у великим породицама.

На савременим свадбама младенце више нико не прати у брачну ложницу. За њих се сада обично одређује најудобнија и добро опремљена спаваћа соба. Међутим, све више је у обичају, као и у градовима, да младенци после свадбе одлазе на брачно путовање или у свој стан. Неки, који су се преселили у град, дођу у село само да проведу свадбу у родитељском дому. У томе свакако, поред рационалних разлога, има још доста симболичног и ритуалног везивања за породични стожер и култове, без обзира на мишљење самих учесника о разлогима одржавања свадбе у родитељској кући у селу.

У више села у околини Горњег Милановца, на пример, Горњим Бранетићима, Такову, Теочину, Брезни и Лођевцима присећају се да је био обичај да прве брачне ноћи девер за ноћи у истој одаји са невестом. Па и другде је тек трећу ноћ по свадби младожења ишао са младом заједно у ложницу. У Савинцу је прву брачну ноћ са невестом у соби спавао најбољи младожењин друг, без сумње као замена кад нема брата или близког рођака, коме је припадала част и дужност чувања невесте. Наводно, у таквим случајевима се дешавало да дође и до сексуалног односа и дефлорације невесте. То би се можда, поред осталог, могло објаснити и остатком остваривања групног права рођака исте генерације на нову невесту, али исто тако и неспретношћу младожење из разних разлога, због узбуђења и других препрека психичке природе, али и алкохолизацији, у ствари неспремношћу за брак, за чин којим је било потребно коначно остварити везу младенача и утврдити да је невеста дошла као девица.¹²³

У Љубићу се, међутим, присећају како су са младом прву ноћ спавале заове и јетрве, а у Јанчићима су са њом биле прве три ноћи, значи за све време док траје свадба.¹²⁴

123. Д. Б о р ђ е в и ћ, нав дело, 478–479.

124. Б. Д р о б њ а к о в и ћ, *Етнологија народа Југославије*, Београд 1960, 159.

Други дан свадбе

Другог дана свадбе било је мање обичаја и обреда. Други дан је наставак свадбеног весеља и потврђивања патрилокалног принципа припадања и потчињености жене мужу, односно његовој породици. Сутрадан ујутро невеста је устала прва. Била је дужна да очисти кућу (помете), затим да подстакне ватру на огњишту и пристави лонац са варивом за ручак. У Савинцу јој је дужност била и да очисти обућу (опанке) укућанима. После тога је, у пратњи девера и заове, одлазила по воду. Негде иде и младожења или још неко женско чељаде из куће. Водом коју је донела са извора (чесме) поливала је свекру и свекрви, а затим и другим укућанима да се умију. Наравно, ако су у кући ноћили кум и стари сват, онда је најпре њима поливала, а затим свекру и даље редом. У неким селима невеста је ишла на воду првог јутра само једанпут, а у другим и више пута, у ствари онолико колико је било потребно воде за умивање. у Брезни, на студенац је ишла да би јој у новом животном раздобљу све текло као вода. Један млађи информатор у Ракови каже, да невеста устаје пре свих да послужи свекра и свекрву и тако покаже своју приврженост и покорност у новом дому.

У селима у околини Чачка готово се не присећају обичаја одласка невесте на воду изјутра, дан после венчања. Али зато у Јанчићима кажу да је ујутро после прве брачне ноћи свекрва или јетрва улазила у брачну ложницу младенаца да провери има ли трагова крви на чаршаву, чиме је доказивана невестина невиност. У Љубићу, Горњој Трепчи и другим селима ако девојка „није уреду“ момак је „нагуди“, младожењина породица је врати њеним родитељима. То се наравно ретко догађало јер би то била велика срамота како за невесту и њену породицу тако и за младожењине. Међутим, у тајковским селима, по речима једног информатора, који има више од 80 година, из Брајића, нису биле ретке „копиланке“, нарочито из имућнијих породица. И М. С. Филиповић је утврдио да је у овом крају сразмерно било доста ванбрачне деце,¹²⁵ што свакако указује на слободније и чешће предбрачне односе. Али, према изјави поменутог информатора, не памти се да је нека девојка била враћена у свој род зато што није ушла

125. М. С. Филиповић, Таковци, 64 и даље.

у брак као девица. И овде је после прве брачне ноћи свекрва или јетрва ишла да види да ли је млада била „поштена“. Ако је била жена, цео живот би провела у неслози и трзавицама са мужем и свекрвом.

Сви ти обичаји данас су готово заборављени, а свакако и изобичајени. Понешто ако се и помене или чини више има функцију исказивања припадности и привржености заједници кроз наводно поштовање обичаја, а у ствари кроз шалу подсећања на нестале друштвене односе и положај невесте у новој кући.

Д о л а з а к р о д б и н е

Другог дана долази и младина родбина. Најпре је долазио неожеђен младин брат или сестра, са другим младим рођацима и другарицама, у првине. Њих називају *првинари, првичари, игличари, иглоноше* зато што први долазе од њене родбине да је посете, а брат јој доноси игле и плетиво у котарици. Брат баци сестри – „суне“, игле и плетиво у крило, а она све избаци на под. Млада је углавном дочекивала брата и остале у дворишту, заједно са младожењом и девером. Кад јој брат преда игле и плетиво, ухвати га под руку и одводи у кућу. Све време док јој не преда игле и плетиво не говоре. Игличари доносе и дарове за младенце, а данас често дају и новац. У Јанчићима је тог дана преношена младина спрема, у ствари су је допремали њени рођаци.

Одмах после првинара – иглоноша или тога дана, али после подне, долазе и *поођани, поодљари*, невестини родитељи и свадбари, са даровима за младенце и пријатеље. Они доносе и „пријатељски колач“, „кићени колач“ и чутуру рације. Пријатељи (свекар и таст) ломе колач, округли хлеб без украса. Пре почетка обеда, колач носе низ трпезу да га сватови дарују новцем, који припада младенцима. Кад се на трпезу изнесе свадбарски купус, обавезно јело, скувано у црном земљаном лонцу, износи се погача и на њој јабука. Сватови „ките“ јабуку, забадају метални новац. Кум и стари сват су редовно били најдарежљивији. После тога иде кувар са кутлачом, човек који је припремао јело за сватове, и он обично замота руку крпама као да се озледио, испекао. Сватови му дају новац за труд и зато што се намучио (Синоше-

вић). У Прислоници, кад се сви сместе за трпезу, млада изађе са зетовима који носе „таблу“ (таџну) са јабуком на коју сватови стављају новац „млади за бјелио“ – одећу. У Ракови, а слично је и у многим другим селима, пријатељи доносе колач и печеног овна на ражњу, с јабукама на роговима. Приликом сакупљања новца сватови настоје да дају што више „да се не би осрамотили“, а у новије време дају и страни новац – „девизе“.

За трпезом је сваки сват настојао, по обичају, да поједе по комадић од изломљеног пријатељског колача. Том приликом је невеста даривала оца кошуљом, а мајку блузом. Неки и данас настоје да одрже тај обичај, макар у неколико изменењ.

Пре неколико деценија, младини родитељи ишли су у датој кћери у пооде недељу дана после свадбе или, ако се пријатељи тако договоре, то може бити и нешто касније. Међутим, период до прве посете невести постепено се смањивао, тако да су донедавно ишли другог дана још док траје свадба, а данас се одлази и на сам дан венчања. Многи свадбу спроводе заједнички јер је често сведена на један дан, па се и пријатељски колач меси у младожењиној кући.

Многи кажу да је другог дана главно свадбено весеље. Први дан је „женска свадба“, други „мушка свадба“, а трећи дан је „пријатељски“. Свакако да право весеље почине тек пошто је невеста уведена у породичне кулгове и када је брак остварен. Од тада се сватови могу веселити за успешно обављени чин венчања, а до тада су, у прошлости, стално били у приправности да им младу неко не утраби. То се могло десити у сељачком друштву са снажним остацима родовске организације у динарским пределима, ком кругу припадају углавном и обичаји овог становништва. Не изостаје ни сложени ритуално-обредни садржај. Војводе (зетови) тог дана забијају највише шала. Тако украду невести венчаницу (Теочин) па се један од њих преобуче у младу, а други представља младожењу. Прерушени ходају међу сватовима и забијају шале. Или се војвода, односно више њих попне на кућни кров, а неки натерају и музику да се испне са њима и не дају музичарима да сиђу док не добију откупнину коју траже. Војвода, често припит, вади црепове (ћерамиде), растура кров све док му не плате да то више не чини. Његовом захтеву, који је обично упућен невести, мора се удовољити. Млада га дарује одећом, баци му је на кров или је неко однесе горе. По пра-

вилу, другог дана су приказивани дарови које су донели сватови и свадбари, уз шаљиве и заједњиве досетке војводе. Неки су то чинили на крову и нису силазили док све не прикажу.

Такође, другог дана свадбе, стављају свекра и свекрву (раније веле само свекрву) у запрежна кола и возе их по дворишту, опет уз шале које изводе војводе.

Свадба се обично завршава другог дана. На крају се игра заједничко „шарено коло“, у коме сви присутни учествују. Негде га води кум, стари сват, девер или неки други сватовски часник, а може га повести и младожења. Није забележено да га је водила свекрва као што је уобичајено у другим крајевима. Кума и старог свата обавезно испрате домаћин и младенци. Невеста их на растанку пољуби у руку и дарује, а они јој дају уздарје у новцу.

Трећи дан свадбе

Ретко где још свадба траје три дана, рачунајући од дана венчања. Обичаји који су одржавани трећег дана, сада се, ако нису изобичајени, обављају првог и другог дана свадбеног церемонијала. До краја четвртре деценије XX века, па и нешто после тога, трећег дана су долазили игличари и поодљари.

Раније је кум, по правилу, на свадби, био само првог дана да би обавио венчање и увече је одлазио. Ретко кад је ноћио у селу или у младожењиној кући. У новије време и он, као и стари сват, остаје на свадби до краја, све док траје весеље.

До данас је очуван обичај „венчавања“ свекра и свекрве трећег дана свадбе и као да је још више наглашен него у прошлости. То је нарочито запажено у селима око Чачка. У Савинцу долазе маскирани старац и баба да их возе колима три пута око храста. У већини других села свекар и свекрва се преруше, оките копривама (Вујетинци), облаче стару исцепану одећу, нагараје – нагрде лице, а негде облаче невестинско и младожењско руло уз друге додатке (венец лука, паприке) – (Прислоница). Свуда их посаде у кола или сада и на тракторску приколицу и возе кроз село. Неко од комшија, тобоже, обави обред венчања. Све које сретну уз пут чашћавају пићем. За то време праве свакојаке шале и сви се забављају пићем.

љају уз бучан смех. Затим се враћају у младожењски дом, где се наставља весеље. Сватови су дosta распуштени, понекад и необуздани, јер се многи напију.¹²⁶

Некада се свадбено весеље завршавало, а сватови се разилазили кад се одигра шарено коло и са свадбе оде стари сват. Њега су са музиком пратили младенци и укућани, идући натрашке до капије. За то време стари сват се веселио. И сада испраћају кума и старог свата на сличан начин, крајем првог или другог дана, али се весеље сватова продужава често и без њих. Сватови одлазе када ко жели без посебног церемонијала и реда. Свадбени барјак остаје у кући младенаца, али барјактар узима и носи свој дар којим је барјак био окићен.

Повратак

Приликом посете младиних родитеља пријатељима, а данас у току свадбе, договоре се кад ће млада са младожењом, као удата жена, у пратњи свекра, свекрве и других рођака, први пут доћи у посету родитељима. То посећивање родитеља назива се *повратак*. Млада одлази својима обично после три, седам, а највише после тридесет дана од свадбе. Негде је ишао и стари сват (Синошевић) па и кум (Јанчићи). Младенци носе дарове младиним родитељима и укућанима да би им узвратили за оно што су они њима донели. У Больковцима, младу би одмах када уђе у родитељску кућу стављали да седне због порода и да лакше рађа децу. Овом приликом, као и у другим случајевима ритуалног позивања и посећивања, носи се буклија са пићем. После свадбе младенци су били дужни да оду и у посету старом свату, а сада посећују и куму; кажу – иду „на част“.

Свадбени обичаји у случајевима отмице и домазетског брака

Праве отмице девојака у ствари нема нити је у прошлости то било честа појава. Међутим, одбегавања девојака за

126. Учешће маскираних особа на крају свадбеног пира дosta је распрострањено и саставни је део традиционалне свадбе, упор. N. P a n t e l i c, *Tradicionalni elementi u ženidbenim običajima*, 223.

вољеног момка, што каткада има форму отмице, било је у време кад су више одлучивали родитељи, без воље младенаца. Понекад се и данас догоди да девојка оде са момком који није у вољи родитеља, али о свему томе било је речи и у одељку о браку.

Девојке су обично бежале неко време пре свадбе или, чак, уочи свадбе, ако су родитељи желели да их удају за момка кога не желе. Најчешће су „отимане“ јединице и имућне „миражцике“. Свадба је у таквим случајевима често одлагана до измирења пријатеља. Обично се само озакони брак, односно обави венчање. По правилу, невестини родитељи доста брзо пристану на „помирење“, већ после недељу–две, али неки не прихватају одлуку младенаца и дуже време. Ипак, до помирења долази готово увек кад се роди прво дете. Кћерка, по правилу, не добија своју спрему све док родитељи не прихватају чинjenicu да се удала без њихове воље. Мирење пријатеља често су обављале проводације. Они слично поступају као и при проводацисању. У ређим случајевима младожењска кућа је правила свадбу и без помирења. Свадба има уобичајен ток. Истина, девојка се не враћа у родитељаки дом да би је отуда одвела на венчање, већ је изводе из младожењине куће. Због тога има извесних измена у свадбеном ритуалу, али углавном формалне природе.

Кад је у питању домазетски брак, свадбени обичаји су, такође, уобичајени (видети одељак о домазетству). Свадба се спроводи као да ће брак бити патрилокалан, нарочито ако је младожења из села или ближе околине. Али, ако је из удаљенијег места онда је свадба могла бити обављена у невестиној кући! Извесно време после свадбе младенци су остајали у младожењином дому, у ствари до „повратка“. Кад оду у невестину кућу, тамо и остају да живе. Овде је очигледно изражена жеља започињања брака у мужевљевој кући како би се макар формално задовољио принцип патријархалног брака, у коме жена, чином удаје припада роду мужа.

*

Изложени традиционални свадбени обичаји и њихов савремени садржај у селима чачанског и милановачког краја показују да претежно припадају динарском традиционалном наслеђу. Њихов савремени садржај и форма прилагођавају

се времену, схватањима и настојањима друштвене средине на одржавању континуитета у складу са животним токовима. Настала су значајнија сажимања или редуцирања, трансформације неких обреда и нестајања одређених делова. Манифестациона форма је промењена, тако да нема традиционалне одеће. Сватови се превозе аутомобилима, свадбена гозба и весеље приређују се под великим шаторима и у угостиteljskim radnjama, ukinute su mnoge zabrane, mlađenци od-laze na svadbeno putovanje, itd. Ipač, naстоји се на очувању минимума устаљеног садржаја – од сакупљања сватова, од-laska po невесту, венчања, свадбеног весеља са гозбом до редоследа других поступака и обреда који се још изводе. Има још доста тога што није потпуно изобичајено, у потпуности, па и неких ритуала верске садржине који се оправдавају као радње за стварање добrog расположења и као старински обичаји и навике.

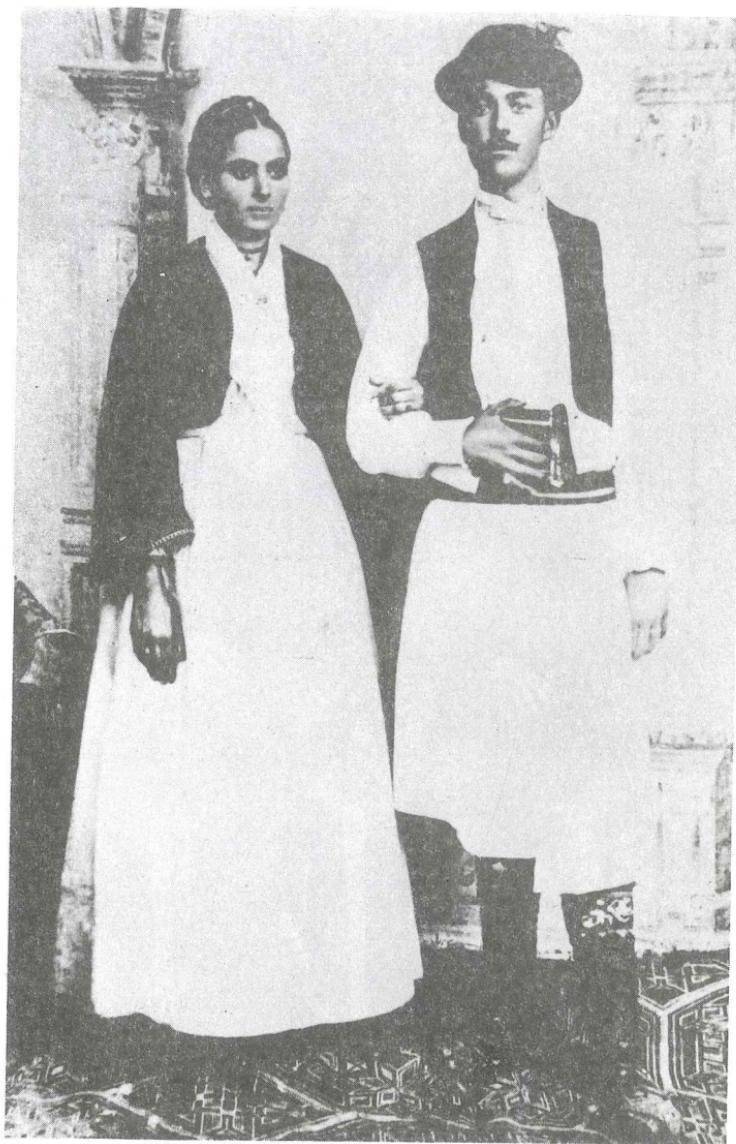
Свадба је прилика и за испољавање припадности локалној и регионалној заједници, односно завичају. У савременој свадби има каткад и различитих пренаглашавања којима се жели успоставити прекинута веза са неким деловима наслеђа. Тако се неким поступцима даје превелики значај или се потпуно одступа од онога што је у складу са традицијом, а управо у убеђењу да чине оно што је стварни обичај села, односно краја.

Значајне су и подударности са обичајима у Шумадији и другим деловима средишње Србије.¹²⁷ То је природно с обзиром на порекло и састав становништва, као и на општу уједначеност културе и друштвеног живота у прошлости. Постоје и елементи који су комплементарни са обичајима својственим за косовско-моравско становништво.

127. Упор. исто, 199 и даље.

Слика 1. Два млада брачна пара из Луњевице 1925. године
(снимио Благоје Ђорђевић)

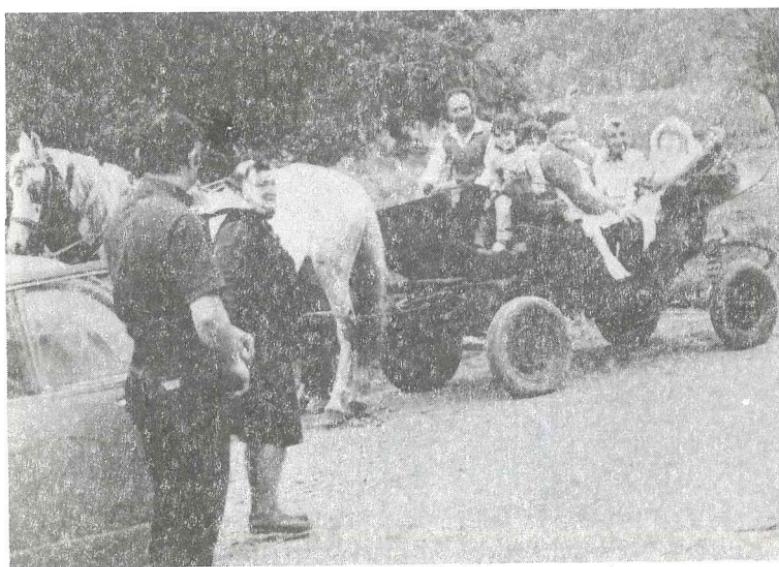
Слика 2. Млади брачни пар из Такова 1925. године
(снимио Благоје Ђорђевић)

Слика 3. Младенци са свекром и свекрвом, околина Горњег
Милановца 1927. године (снимио Благоје Ђорђевић)

Слика 4. „Свадба“ Панта Бугарчића из Кулиновца код Чачка,
1911. године (младенци са свекром и свекрвом,
кумом и старим сватом

Слика 5. „Сватови са младом и младожењом (свекром и
свекрвом)“ у веселој вожњи кроз село трећег дана свадбе.
Таково 1987. године

VILLAGE SOCIAL LIFE IN THE REGIONS OF ČAČAK AND GORNJI MILANOVAC

The aim of this work was to present the results obtained while investigating traditional forms of social life in contemporary villages located on the territory of two communes in Western Serbia, namely Čačak and Gornji Milanovac. The research focused on several topics: village as a social community, kinship relations, marriage and wedding customs. To be precise, the accent was placed on studying change, that is on gradual disappearance of the former social structure, but also on its maintenance, participation and influence on contemporary social life and culture.

Villages in the environs of Čačak and Gornji Milanovac, that is in the area covered by our field research conducted over the period of five years, from 1984 to 1989, do not represent a single anthropogeographic and ethnographic entity, but they certainly bear the characteristics of the broader area, that of Western Serbia, inhabited mainly by immigrants originating from the Dinaric geo-cultural zone. The investigated area encompasses, in fact, several subregions or their parts (Takovo, part of Kačer, Ljubićovo villages, Ovčar-Kablar Gorge, Trnava villages, a part of Dragačevo...). That is the main reason why it is possible to find many common properties in social life and institutions throughout the investigated area. It is understandable, however, that some minor local variations, resulting from the slightly different population origin and its composition, transmitted from the past, can be depicted as well. Unequal tempo of change, a faster or slower economic and social development, may also be listed among the factors responsible for the existence of some variations in social relations and the state of social institutions perceived in different villages. Erection of factories and other plants in both towns and villages, employment in industry and other economic branches, impact of public and mass communications, development of science and technology, directly cause changes of the village community demographic structure, and affect villagers' way of life, both within and outside the family. Great significance in these processes may be attributed to the politics as well. As an overall result, life of a village community, of family and of each individual underwent fast and thorough changes. Nevertheless, parallel to the process of change, elder members of the society devoted serious efforts to keep alive at least some segments of the

traditional life style and customs, particularly those related to religion and cult, but also some of those operating in the social sphere. Contrary to the elders, endeavors of the majority of the population were directed to introducing changes in material production, means of acquiring goods, quality of living and in life style in general, as much and as fast as the existing conditions allowed for. These processes, certainly, had substantially effected people's basic ideas, but they may not be always aware of the conceptual changes they were subjected to, especially not at the time of their actual happening, but only later, after the changes had been completed, when they are able to compare former states, values, world views and behaviour to the contemporary ones and thus, consequently, perceive the difference. It was also possible to detect generational differences in concepts, values, attitudes, and understanding of the given reality which are, naturally, affecting their mutual relations. Many experience transformations as something happening outside of them, believing that their own cultural patterns remain unchanged, in spite of contrary processes in their own surroundings. One manifestation of these conviction is their tendency to hold on to their own ethnic and national traits, and to perform all those symbolic actions believed to be the „true“ expression of their heritage and roots. In doing so, an attempt is usually made to harmonize their own traditional cultural expressions with those of their broader ethnic and national community, at the expense of the specific local traditions.

It should be emphasized that our research on population structure confirmed the results obtained in earlier investigations: Serbs, the descendants of the immigrants from Montenegro, Herzegovina, Stari Vlah, Bosnia, joined by immigrants from the Sjenica-Pešter Plateau and from Kosovo and Metohia in more recent time, represent the majority of this region's population. Inhabitants who may be considered as indigenous or those who immigrated from other parts of Serbia are, on the other hand, the minority. Members of other ethnies are very few indeed and they are settled mainly in Čačak and Gornji Milanovac, that is in urban areas. Only few Gypsies and individual members of other nations live in some of the villages. Settlers mostly came along the Dinaric migratory route in the XVIII and XIX centuries. The percentage of those who settled in the XVII century or even earlier is much lower. Migrations that took place during the XIX century and all the way up to 1940, had but insignificant effects on the population structure, while the same does not hold true for more recent movements, especially those that were taking place during the last two decades. There still are immigrants coming along the traditional migratory tracks, via Sjenica and Stari Vlah, but the ones from Kosovo and Metohia are beginning to dominate. Emigrations – regular daily, weekly oscillations between a home village, the place of residence, and town, the place of work, or the ones of longer duration to more distant cities for educational or employment reasons – are also quite significant, and they are particularly contributing to the processes of change. Modern means of transportation and other communications, living conditions in new houses built either in home villages or in suburban settlements, higher education

and better qualifications, among other factors, greatly diminished the former differences between the village and city ways, between a peasant and a city-dweller.

Changes in population structure, currently under way, have not, however, affected neither its composition nor the transformed folk culture typical for this region, and they both remain quite stable. Some elements of traditional social life and its institutions are still preserved, together with some minor local variations found in various villages which are, as mentioned earlier, and as always in rural societies, the consequence of different traditions brought by migrants from different places of origin and of certain geo-economic factors. In spite of that, variations in culture, life styles and customs are, generally speaking, quite minor. They are expressed in speech, for example some traits of jekavian dialect are preserved, further, in spiritual culture, in matrimonial and familial relations, and, finally, in material culture. These variations are, first of all, perceived between mountain villages in which livestock breeding prevailed, and those in lowlands where agriculture represented the basic means of subsistence. Nevertheless, generational differences are the ones pronounced the most nowadays. The ideal of younger generations is to completely adopt contemporary, urban life style and behaviour. However, the mere fact that the villagers are brought up in the rural family and that they grow and live in a village, makes them far more familiar with the traditional social organization and customs than any urbanite. Elders, however, preserve and maintain, or at least cherish the memory of their heritage and this is, inevitably, reflected on their life style, behaviour and statements. Some variations may also be perceived between those who belong to the older layers of the population and the newcomers who had brought their own habits and cultural forms. The latter, however, are ready to modify their own cultural patterns in order to harmonize them with the dominant traditions, found in their new surroundings.

In addition to that the strong impact of the technological civilization that is penetrating deeply into village life and culture, will continue to erase differences and eventually bring about the general unification of culture. However, we assume, judging by the processes evolving in more developed societies that, following such unifying processes, in the subsequent phases of development, an ardent quest for one's own roots and origin will be revived in order to satisfy a deep human need to belong to a particular group or locality and to express one's own local ethnic specifics. This latter tendency is already present and we can recognize it many new processes currently evolving, such as: family gatherings for festive occasions, holidays or during vacations; revival of some already forgotten customs; revival of some traditional, both local and national symbols especially at festive occasions. Thus, some parts of folk attire are worn once again, some traditional folklore creations are revived and re-evaluated. Naturally, family gatherings, customs and other symbolic actions, are now often modified both in content and form, so as to be in accord with the new overall conditions, even though it may be contradictory to their performers' desires and statements, and in spite of

similarities with the former ones. Finally, the results of our investigations on village community, some common-law institutions, customs, social gatherings organized either in order to perform some common task or for entertainment reasons, kinship, marriage, family and wedding customs, often coincide with the results obtained in previous researches on folk life and customs in Western Serbia. We take it as a proof that, first of all, our research was on the right track, and, equally important, that the continuity of heritage is still maintained there.

Village social life, kinship, matrimonial and familial relations, wedding customs included, are still greatly imbued with traditional contents preserved mostly on the conceptual level but also in the existing forms, functions and meanings which their bearers usually do not attempt to comprehend, as long as no one is challenging their customs and beliefs. We, the researchers, can, on the other hand, try to comprehend and explain them, providing we know them well enough, and that we are fully aware of the reasons for their existence, and that we always bear in mind that they are constantly subjected to the processes of development, transformations and eventual disappearance. That is why we thought it important to search for and specify various cultural layers which are expressed in their life, mind and behaviour. Our endeavor was to discover and point out the processes of change and to describe the present state of affairs. However, in spite of many transformations and even actual disappearance of some phenomena and forms, that began to take place already in the middle and especially at the end of the XIX century, the core of the traditional cultural values, verified through history, still remains intact on the entire investigated territory. Cultural attainments of the past, no matter how disputed, are still an integral part of the contemporary creative endeavors, despite many contradictions. Their properties are deeply latched onto new forms and contents so that, sometimes, they are not easy to recognize. But, whatever a human society had ever invented and created continues to exist and becomes a part of novel contents as well. It is the building material without which it would not be possible to continue to build. The past, or the cultural heritage, is preserved on the conceptual level and it almost never ceases to exist, at least not entirely.

Contemporary village is certainly undergoing radical changes. It ceases to be a socio-economic community based on parage, and it is transformed into a socio-territorial community, its members being agricultural and other producers and their family. It is certainly a part of the global system, integrated and governed, at least partly, through some politico-administrative institutions. Demographic structure in regard to the educational level, working abilities, age, professional orientations and other aspects is considerably transformed as well. Kinship relations are expressed through several traditional institutions such as, mutual help, ritual visits on certain festive occasions, holidays and funerals. Tendencies towards economic and social emancipation, instigated by the global social and economic conditions, together with its negative side effect, alienation of individuals from the society, and consequently, from their kin groups as

well, are objectively and truly contradictory to traditional social integrity and represent a threat to its structure. That is the reason why large extended family households practically ceased to exist in contemporary social environment. However, traditional concepts of family and kinship members' rights and duties, as has been demonstrated, are still preserved. Thus, although the extended family structure has been completely abolished, ideas about patriarchal society based on parantage and the appropriate familial organization are still alive and expressed in actual everyday behaviour, even if in ritual form only. Bureaucracy of both past and present times has greatly contributed to their continuation and generated, itself, a certain degree of conservatism. This is yet another proof that the deeply rooted heritage lingers on and that it will further be reproduced in new modified modes of behaviour. Yet, traditional extended family household could not and cannot be restored on its former principles in today's unfavorable conditions.

Certainly, the family is transformed in more ways than one: its formal structure is changed, as well as the interfamilial and inter-generational relations; further, household head's authority and his inheritance rights are abolished; women's position is more bearable and their legal rights are equal to those of men; every member is free to express his/her individual will and feelings, etc. Nuclear family is the basic type, but some remnants of the former economic and organizational relations like those operating in traditional extended family households, which could be adapted to contemporary circumstances and which presented no great impediment to modern life styles, also coexist. Their survival is understandable if we bear in mind the fact that some of the basic traditional properties of rural society, on which its very existence was based, such as close relations among relatives and neighbours, their constant mutual communications and cooperation, are still needed in the modern society.

Many scholars have stated that the endeavor of each authentic culture to maintain the essence of all that has been created by its ancestors, that is its basic traditional values, are but an attempt to fight against discontent and degradation of its moral values. In doing so, at the same time, the stage is set for the society to open up towards the outside, to exchange its cultural products with others, to further develop and innovate its own attainments. However, resistance to abrupt change is also ever present, for it may cause the total breakdown of the previously existing social relations thus endangering the very survival and integrity of a culture cherished for centuries. In the past, when the societies used to be poorer in every respect, resistance to radical change was especially great. All traditions were jealously preserved as a defence mechanism against doubtful innovations inappropriate to the character and traditions of a particular society. "It was more important to preserve even the smallest tradition, than to attain the new ones at the price of forgetting or loosing the old ones. It was not nostalgia, but a need to preserve the attained symbols of culture that has made a man regard the past of his ancestors as something sacred: too precious and too vulnerable at the same time, which could not, therefore be easily given up" (L. Mumford). Nowadays, contrary to what has just been cited, innovations are more

readily accepted, as a fashion, but also as easily dropped out. Thus, some older traditions still last, constantly being joined by the new ones. The latter ones will become a standard form of behaviour only if they could withstand the test of time. Because of this dynamical property of modern times it is possible to observe so many changes, instability and even decay of some systems. Individual members in such a society inevitably become alienated and are forced to try and overcome their identity crises without any firm support. It seems that we have found some answers regarding the question of the part played by traditional forms in familial, kinship and neighbourhood relations as they are today in the villages in the environs of Čačak and Gornji Milanovac, and the entire Western Serbia for that matter. We hope that our contribution will help others who will ask further questions and approach the study of social relations in contemporary rural societies from different perspectives.

The described traditional wedding customs and their contemporary modifications reveal their dominantly Dinaric heritage. Their contemporary contents and forms are the result of the society's endeavor to adapt its tradition to modern trends. In doing so, customs were greatly condensed and reduced, some rites were transformed and yet others have completely disappeared. Some manifestations of these modernizations are: traditional folk attire is no longer worn, wedding quests ride in motorcars, wedding feast and celebration are organized under big tents, or in restaurants, many taboos and restrictions have been removed, the newly weds go on their honeymoon etc. Still, the minimum of fixed, habitual contents are maintained, such as: groom's guests gather before picking up the bride, wedding ceremony is performed according to traditional norms, many rites are still observed, etc. Thus, quite a number of elements typical for traditional wedding ceremony, including the ones with religious content, have not yet fallen into disuse, and it is said that they not only help create good mood but that they should remain to be observed as old customs and habits, namely for reasons of tradition.

At the end let us also emphasize that only general progress leads to both quantitative and qualitative changes and vice versa. Demands for change or, precisely put, for the destruction of the previously existing social structure and relations, the values they were based on, and the entire tradition as a matter of fact, that were strongly pronounced in the years immediately after the Second World War and the socialist revolution, and even later, that were not, however, accompanied by simultaneous endeavors to lay down new foundations for further development, were by no means the right path that could lead to the desired and proclaimed goal. One decisive factor, besides the economic one, that could bring about substantial change in people's lives, could have been the transformation of the unified way of thinking and feeling. Partial radical changes, confined to but a few spheres of life, brought about the undesired results: only a limited number of individuals could experience and benefit from some real progress, while to the majority of the population transformations provided just the necessary framework for their ritual behaviour that is

covering up the real state of affairs. Actually, changes and novelties have not been fully accepted on either intellectual or emotional levels, and consequently, neither in actual behaviour. That is the reason why revolutionary processes, as well as other ever present currents of change, may have lasting results, and even succeed in pushing aside or completely substituting tradition, only if they respect and cherish the values of that tradition, and if they introduce an overall change, simultaneously in all spheres of life. This is, we believe, the true meaning of progress.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека САНУ, Београд

ПАНТЕЛИЋ, Никола

НАСЛЕДЕЊЕ И САВРЕМЕНОСТ : друштвени живот
у селима Чачанског и Горњомилановачког краја : село,
сродство, брак, породица и свадба / Никола Пантелић.
– Београд : САНУ, 1991. . – 157 стр. ; 25 см. – (Посебна
издања Етнографског института. Српска академија на-
ука и уметности ; књ. 35)

Упоредни наслов на енглеском. – Библиографија . – Из-
вод на енглеском.

YU ISBN 86-7587-007-8
392 (497.11-22) :316 356.2

Расправа др Николе Пантелића представља истраживачки подухват. Заснован је на непосредном прикупљању грађе и њеној анализи. Обухваћен је један шири географски простор који у друштвену целину повезује етничка структура становништва чију основу чине досељеници из динарских области наше земље. Створена је заправо једна целовита слика о процесу преобрађаја друштвеног живота у савременим условима. Због тога ова студија представља значајан прилог нашој етнолошкој науци.

Петар Влаховић

Суверено владајући материјом, којом се већ дужи низ година успешно бави, аутор себи поставља два основна и важна циља: да на синхронијском нивоу сагледа међузависност свих посматраних појава, њихове функције и значења у изградњи целокупне друштвене структуре а, исто тако, да сагледа дате поставке у дијахронијској перспективи и да укаже на њихове мене (развој, трансформације или, пак, нестајање) настале подстицајем промена у глобалном систему. Резултати истраживања Н. Пантелића одликују се пуним уважавањем динамичких аспеката друштвеног живота и објашњавањима узрока трансформација.

Мирјана Прошић-Дворнић

